
Prijs van dit nummer 7,50 euro

De grote oorlog 1914-1918 – **de AS** *186/187*

DE GROTE OORLOG 1914-1918

DE AS 186/187

de AS

anarchistisch tijdschrift

42ste jaargang, nummer 186/187, voorjaar/zomer 2014.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting de AS, Den Bosch. ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: IBAN: NL57 INGB 0004 4603 15; BIC: INGBNL2A
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro.
Los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: BGS, Schiedam. *Opmaak:* Atalanta, Utrecht.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 2086, 5202 CB Den Bosch.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl

Digitaal archief: www.tijdschrift-de-as.nl. *Weblog:* http://libertaireorde.wordpress.com

DE GROTE OORLOG 1914-1918

Redactioneel

Honderd jaar na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verschijnen in binnen- en buitenland veel nieuwe historische studies, dikke bijlagen bij kranten en speciale edities van tijdschriften. Het is zonder meer duidelijk dat zelfs na al die jaren het onderwerp van de oorlog tussen 1914 en 1918 nog altijd vele wetenschappers, journalisten en schrijvers bezighoudt. Een groot deel van deze recentere publicaties richt zich op de dieperliggende geopolitieke, economische, sociale en ideologische oorzaken van de gevoerde strijd.

In hoeverre hebben deze verschillende achtergronden een doorslaggevende rol gespeeld bij het uitbreken van deze oorlog? En hoe kon het eigenlijk gebeuren dat grote naties zoals Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Italië, Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland (en later ook nog de Verenigde Staten en Australië) deels ongewild in deze vernietigende wereldoorlog terechtkwamen?
Een ander deel van de recente geschriften gaat meer in op de Eerste Wereldoorlog als een opmerkelijke breuklijn of een breekpunt tussen twee tijdsgewrichten. Door de ontwikkeling van vernieuwende technologieën (onder andere vliegtuigen, zeppelins, tanks, steeds zwaardere artillerie, de opkomst van snel vurende lichte en zware mitrailleurs, en daarenboven gifgassen zoals mosterd- en chloorgas) waren andere vormen van grootschalig geweld en vernie-

tiging mogelijk geworden. Dit leidde tot werkelijk onvoorstelbare hoeveelheden slachtoffers, waarvan de schier oneindige massagraven in Zuid-België en Noord-Frankrijk nog immer getuigen.
Wie zelf wel eens heeft rondgelopen nabij deze gigantische oorlogsgraven en ook de ingrijpende beschadiging van de landschappen in deze streken heeft gezien, beseft dat deze Grote Oorlog werkelijk 'uniek' is geweest in termen van omvang, gewelddadigheid, vernietigingskracht en totaliteit. Deze oorlog was een eerste voorbeeld van een zogenaamde 'totale oorlog' (total war), in die zin dat verschillende van de grote mogendheden betrokken waren, de inzet van militaire middelen en soldaten van echt ongekende proporties was, en de consequenties voor de gewone manschappen schrikbarender waren dan ooit tevoren. Deze oorlog joeg niet duizenden, tienduizenden of honderdduizenden, maar uiteindelijk meer dan negen miljoen (!) mensen de dood in en leidde tot ruim vijftien miljoen (!) gewonden. Dit blijven niet of nauwelijks te bevatten aantallen die wel aangeven dat we hier te maken hebben uitzonderlijk heftige gebeurtenissen.

Anarchistische denkers en schrijvers hebben vanouds een sterke belangstelling getoond voor de uitwassen en verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog. Er valt over deze periode dan ook het nodige te vertellen vanuit een anarchistisch of libertair perspectief. Om te beginnen onderzoekt Marius de Geus in dit nummer op welke wijze de Grote Oorlog bepaalde karakteristieke beelden, ideeën en indrukken in ons collectieve geheugen over die periode heeft achtergelaten. Gastauteur Ron Blom beschrijft in zijn bijdragen de ideologische debatten over het antimilitarisme en concentreert zich vooral op de historische en politieke verwikkelingen in Nederland van 1914 tot 1918, en ook direct na de algemene demobilisatie in 1918. Met name komen de muiterijen en de antimilitaristische activiteiten in het leger aan de orde.

Eveneens vanuit een geschiedkundige invalshoek gaat Arie Hazekamp dieper in op het bekende Dienstweigeringsmanifest uit het jaar 1915. Ook bespreekt hij de oprichting van de Federatieve Bond tegen het Militarisme in dat zelfde jaar, en de strenge vervolgingen van de dienstweigeraars. Bovendien beschrijft Hans Ramaer hoe tijdens de Eerste Wereldoorlog invloedrijke anarchisten zoals Peter Kropotkin, Paul Reclus en Christiaan Cornelissen zich middels een manifest tot de oorlogvoerende naties richtten.
Verder treft de lezer een artikel aan van Martin Smit over de executies van honderden geallieerde soldaten die werden beschuldigd van lafheid en desertie, en die – zoals zal blijken - voor een groot deel naderhand zijn gerehabiliteerd. Ook zijn in deze uitgave opgenomen een vertaald en verrassend aandoenlijk verhaal getiteld De onbekende soldaat, *geschreven door Ret Marut (later bekend geworden als de mysterieuze B. Traven), en meerdere besprekingen (door Martin Smit en anderen) van relevante publicaties alsmede een artikel over de Duitse anarchist Ernst Friedrich, schrijver van 'Oorlog aan den Oorlog' (1924) en oprichter van het Anti-Oorlogsmuseum te Berlijn.*
Het onderwerp van deze editie van de AS *is in vele opzichten aangrijpend en getuigt van de absolute waanzin van militarisme en de even grote gekte van moderne oorlogsvoering. Maar zoals altijd wensen wij de lezer weer een verhelderende, spannende en leerzame leeservaring toe. (AH en MdG)*

DE VERBEELDING VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

Marius de Geus

In zijn prachtige autobiografie De Wereld van Gisteren *(1942) merkt de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig (1881-1942) op dat mensen van zijn eigen generatie al nauwelijks meer een voorstelling hadden van de Eerste Wereldoorlog.*[1] *Alleen vage herinneringen waren overgebleven en slechts weinigen herinnerden zich nog de opmerkelijke geestdrift die zich aan het begin van de Eerste Wereldoorlog van de Oostenrijkse en Duitse bevolking meester maakte. Bij vele Oostenrijkers en Duitsers overheerste volgens Zweig het idee dat de oorlog zou leiden tot een meer vreedzame en rechtvaardige wereld en dat deze hoogstens enkele weken of maanden zou gaan duren.*[2]
Er bestond bij het publiek aan beide zijden een vaag romantisch geloof dat er een zekere heroïek en heldhaftigheid aan het voeren van deze oorlog verbonden was. De harde werkelijkheid bleek echter te bestaan uit een bloedige, onmenselijke oorlog waar de soldaten werden geteisterd door luizen en gek van honger en dorst maandenlang in modderige loopgraven en kampen lagen: 'en dat je uit de verte verpletterd en verminkt werd zonder je tegenstander ooit in de ogen te hebben gekeken'.[3]

Honderd jaar na het begin van de Eerste Wereldoorlog kan men zich afvragen hoe deze ongekende humanitaire catastrofe die om en nabij 9,4 miljoen militaire doden en 15,4 miljoen gewonden heeft veroorzaakt, zich heeft vastgezet in het collectieve geheugen van de nu levende generatie.[4] Op welke wijze zijn wij ons in de moderne tijd bewust van een wereldoorlog waarvan geen overlevenden meer beschikbaar zijn om ons direct te kunnen vertellen over de gruwelijkheden, het lijden van de soldaten, en de waanzin in het algemeen van het oorlogsvoeren?
Zoals vaker het geval is, zijn de beelden die wij associëren met deze gitzwarte en diep tragische periode uit de wereldgeschiedenis ingewikkeld en soms ook tegenstrijdig van aard. Het is echter essentieel om te beseffen wat de algemene achtergronden zijn van de diverse beelden en metaforen die zich door de jaren in ons gezamenlijke geheugen hebben vastgezet. Deze impressies, beelden en beeldspraken leveren een selectieve visie op en ordenen en sturen de complexe historische werkelijkheid op een eenzijdige manier.
Door bepaalde aspecten te accentueren en weer andere op de achtergrond te houden, kunnen zij onze aandacht sturen en onze manieren van denken en kijken ten aanzien van een onderwerp beinvloeden. De beelden en metaforen die zijn gebruikt door invloedrijke auteurs, historici, filmregisseurs en ook theatermakers, hebben onze taal, herinnering, het bewustzijn en denken over de periode 1914-1918 voor een groot deel vormgegeven.
Zelf ben ik geboren in 1954 en realiseer me terdege dat mijn beelden, ideeën en indrukken over bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog buitengewoon sterk zijn beïnvloed door de uitgebreide verhalen

van onder meer mijn ouders, schoonvader, ooms en tantes. Zij hebben het tijdvak 1940-1945 heel bewust als jonge mensen meegemaakt en vertelden over hun persoonlijke ervaringen met voedseltekorten, oorlogsgeweld en hun individuele herinneringen aan de bezetting van Nederland door het Duitse leger. Daarnaast heb ik – net als vele anderen – vanzelfsprekend door de jaren heen kennis kunnen nemen van televisiedocumentaires en een grote hoeveelheid films en historische studies zoals die van Lou de Jong over de opkomst van het nazisme en de Duitse bezetting gedurende de Tweede Wereldoorlog.[5]

Over de Eerste Wereldoorlog is voor nu levende personen hoe dan ook minder informatie en kennis beschikbaar.[6] Mijn vader en moeder werden respectievelijk in 1917 en 1922 geboren en ik heb hen – overigens net als mijn grootouders – nooit over de Eerste Wereldoorlog horen praten. Daar komt nog bij dat Nederland geen direct betrokken partij was bij deze Grote Oorlog.
Ons land had bewust gekozen voor neutraliteit, maar kreeg in de periode 1914-1918 wel te maken met meer dan een miljoen Belgische vluchtelingen. Deze gebeurtenis heeft evenwel het gewone dagelijkse functioneren van de Nederlandse samenleving naar verhouding weinig geraakt. Met name op het indertijd nog nauwelijks verstedelijkte Hollandse platteland was op zich voldoende voedsel beschikbaar en ging het leven – ondanks het barre oorlogsgeweld in België, Noord-Frankrijk, de Balkan, Gallipoli en elders in Europa – gewoon door.
De meeste nu levende Europese burgers ontlenen hun eerste indrukken, denkbeelden en algemene visies op de Eerste wereldoorlog aan de bekende afbeeldingen in kranten, tijdschriften (en later ook in school- en studieboeken) van de moord op 28 juni 1914 op de Habsburgs-Hongaarse kroonprins Franz Ferdinand door Gravilo Princip, een geradicaliseerde Servische nationalist. De afdrukken, schetsen en krantenillustraties van deze gebeurtenis hebben zich als het ware vastgezet in onze gemeenschappelijke herinnering en zij markeren de directe aanleiding, maar zeker niet de diepere economische en sociale oorzaken van de grootschalige oorlog tussen aan de ene kant Oostenrijk-Hongarije en Duitsland, en aan de andere kant onder meer Servië, Engeland, Frankrijk en Rusland.

GASMASKERS

Het volgende kenmerkende beeld dat zich opdringt bij het terugdenken aan de Eerste Wereldoorlog zijn de angstaanjagend uitziende gasmaskers die de soldaten moesten beschermen tegen de inzet van chemische wapens, waaronder chloorgas en mosterdgas. In meerdere opzichten verlegde de Eerste Wereldoorlog de morele grenzen van de oorlogsvoering op een erg drastische wijze. Zo werden er op ruimere schaal dan ooit tevoren vliegtuigen ingezet voor verkenningsacties, beschietingen en bombardementen. Bovendien werden op steeds grotere schaal gepantserde tanks gebruikt om op te kunnen rukken en de vijand te beschieten en overmeesteren.
Het meest vergaand van deze immens vuile en smerige oorlog was het elkaar bestoken met dodelijke chemische gassen die zich volkomen onverwacht en deels ongemerkt verspreidden en tienduizenden soldaten het leven hebben gekost. Indien men niet onmiddellijk door het gifgas was gedood, volgde vaak een langdurige doodstrijd en deed het gif sluipend zijn werk doordat de vitale organen onherstelbaar werden aangetast. In veel gevallen waren ernstige lichamelijke en geestelijke verwondingen en verminkingen het gevolg. Niet voor niets is deze wijze van oorlogsvoering naderhand door de internationale gemeenschap ethisch onaanvaardbaar en onmenselijk verklaard.[7]
Een ander typerend beeld is dat van soldaten in zware loden jassen met grote schoppen in hun hand en de benauwende, beklemmende en vaak met decimeters water volgelopen loopgraven. Dit is een beeld dat ik nooit meer uit mijn gedachten zal krijgen na enkele jaren geleden de omgeving van het Zuid-Belgische Ieper en de verschillende slagvelden in Noord-Frankrijk te hebben bezocht.
Aangezet door mijn veel te vroeg overleden collega en Eerste Wereldoorlog-expert Koen Koch, die vele excursies naar deze slagvelden heeft georganiseerd en verhelderende boeken over de Eerste Wereloorlog heeft geschreven, moest ik deze ‘velden van absolute ellende en verbittering’ en ook de massale oorlogsbegraafplaatsen wel gaan bezoeken.[8] Eigenlijk ben ik de ongehoorde gruwelijkheden en weerzinwekkendheid van de Eerste Wereldoorlog voor het eerst beter gaan begrijpen na zelf de betonnen bunkers, smalle gangen en drassige loopgraven ervaren te hebben, en met de eigen schoenen in de zompige en slijkerige Vlaamse klei te hebben gestaan.
Natuurlijk heb ik leerzame televisiedocumentaires en films (zie verderop) over de loopgravenoorlog gezien, en verschillende memoires van Duitse en Engelse soldaten gelezen. Net als vele anderen heb ik in het indrukwekkende In Flanders Fields Museum te Ieper de schokkende foto’s gezien, en de vele gesproken gedichten en teksten van oudstrijders beluisterd. Vooral de vertellingen van de gewone soldaten over de bittere nachtelijke koude, de stinkende bedomptheid, de voortdurende wateroverlast en de massale aanwezigheid van ratten in de loopgraven zijn zonder meer onvergetelijk. Het lichamelijke en geestelijke lijden ten gevolge van de constante doodsangst en stress van de militairen in de loopgraven moet onhoudbaar zijn geweest.
Als de Eerste Wereldoorlog iets bewijst, dan is het wel dat er in de praktijk geen heroïek of hoogverheven schoonheid van oorlogsvoeren bestaat. Wat de soldaten in hun dagboeken hebben beschreven is van een extreme droefheid, en getuigt van een toestand van lichamelijke uitputting en mentale verwarring die nauwelijks te bevatten is. Men moet bedenken dat de wondverzorging nog tamelijk in de kinderschoenen stond, penicilline nog niet was uitgevonden, en amputaties van lichaamsdelen in veel gevallen de enige optie waren om iemands leven te redden. Ook de pijnbestrijding was in die tijd uiterst primitief en effectieve medicijnen tegen de vormen van overspanning, angstaanvallen, apathie en zware depressie die in de loopgraven voortdurend op de loer lagen, ontbraken feitelijk geheel.[9]

SHELLSHOCK

De lezer zal bekend zijn met de afbeeldingen en foto’s uit de Eerste Wereldoorlog van verdwaasd en wezenloos kijkende soldaten in kale veldhospitalen. Verward en geestelijk zwaar beschadigd staren zij uitdrukkingsloos voor zich uit. In een groot aantal gevallen was deze toestand van de militairen

het gevolg van de veel voorkomende – maar aanvankelijk niet door de militaire leiding en artsen erkende – aandoening van 'shellshock'. Deze lichamelijke en geestelijke aandoening was het gevolg van de nabije ontploffing van zware granaten.

Mede door de grote luchtverplaatsing, de dreunen door de granaten en de ultieme stress door deze ervaringen konden de soldaten te maken krijgen met een ernstige mentale inzinking met verschijnselen zoals geheugenverlies, ongecontroleerde spierbewegingen en trillingen, verlammingen, algemene uitputting, angsten en neuroses. Pas aan het einde van de Eerste Wereldoorlog drong bij de medici het inzicht door dat deze uiterlijk ongeschonden soldaten niet laf waren, zich aanstelden of probeerden te deserteren, maar dat zij daadwerkelijk aan een ernstige en moeilijk te genezen zenuwstoornis leidden.[10] Geert Mak stelt in zijn knap geschreven *In Europa* het volgende: 'Volgens een geheime Britse legerorder kon lafheid alleen met de dood worden bestraft, en medische redenen konden daarbij niet als excuus worden aangevoerd. Later onderzoek van de processtukken heeft aangetoond dat nogal wat van die 'aanstellers' waarschijnlijk psychiatrische patiënten waren. De Fransen hebben vermoedelijk enige honderden mannen geëxecuteerd, de Britten driehonderd, de Duitsers vijftig. Later werd iets nieuws uitgevonden: met elektrische stroomstoten door de hersenen werden 'lafaards' door de artsen snel en radicaal weer op de been gejaagd.[11]

Nog een dominante impressie van de Eerste Wereldoorlog heeft te maken met de opvallende geluidsbeelden. Ik realiseerde me dit aspect bij het voor dit artikel opnieuw bekijken van de twee beste films over De Grote Oorlog, te weten Lewis Milestone's *All Quiet at the Western Front* (1930) en Stanley Kubrick's *Paths of Glory* (1957).[12] De eerste film is gebaseerd op het boek *Im Westen nichts Neues* van de Duitse oorlogsveteraan en romanschrijver Erich Maria Remarque. De film van Stanley Kubrick heeft een roman van de Canadese journalist en schrijver Humphrey Cobb uit 1935 met dezelfde titel als uitgangspunt.

Jammer genoeg moet degene die deze zwart-wit films bekijkt het doen zonder de geuren die bij een filmvertoning nu eenmaal ontbreken. Er is nog steeds geen mogelijkheid om de indringende geur van dood, verderf en stinkende vleeswonden, maar ook van verbrand kruit, leer, rubber, olie, en verkoolde bomen, struiken en landschappen te laten ruiken.

Daarentegen kunnen we tegenwoordig bij het filmkijken wel in Dolby Surround Stereo thuis luisteren naar het lawaai van afgaande kanonnen, inslaande granaten en kogels, en het gekreun of geschreeuw van gewonde manschappen. Men dient echter te beseffen dat zelfs de tegenwoordig knap gerestaureerde geluidsopnamen bij dit soort films niet in de buurt komen van het helse, gekmakende lawaai dat bij een echte loopgravenoorlog hoort.

LEGERLEIDING

Een ander kenmerkend beeld dat door deze twee spraakmakende films wordt opgeroepen, is dat van opgeblazen ego's, masculien narcisme en de hautaine gewetenloosheid van de hiërarchisch geordende legerleiding. Beide films geven een betrouwbare weergave van de bizarre loopgravenoorlog, met zijn volkomen kaalgeslagen en zwartgeblakerde landschappen, bezaaid met dode

lichamen, hopen puin en grote kraters ten gevolge van ontelbare bom- en granaatinslagen. In *All Quiet at the Western Front* wordt een groep jonge Duitse rekruten gevolgd die in eerste instantie heel optimistisch en hoopvol is over de te voeren strijd. De voortdurende beschietingen en het dagelijkse geploeter in de loopgraven blijken echter al snel te leiden tot een volledige desillusie.

De eerder bestaande hoge verwachtingen van de jonge soldaten worden niet ingelost en wat overblijft is om te proberen te overleven in deze eindeloze nachtmerrie. De filmopnamen van de vele granaatbeschietingen, charges en eindeloze mitrailleurgevechten zijn opmerkelijk levensecht. En ook de psychologische consequenties zoals moedeloosheid, versombering, verlies van idealen en het terugvallen op primitieve overlevingsinstincten van de personages zijn kundig verfilmd. Voor zowel *All Quiet at the Western Front* als *Paths of Glory* geldt dat zij feitelijk behoren tot de meest krachtige *anti*-oorlogsfilms die ooit zijn gemaakt.

Opvallend is dat deze beide films niet zijn gericht op goedkoop effectbejag en het tonen van onnodig gewelddadige acties in de trant van veel moderne (en commerciële) oorlogsfilms uit Hollywood. Zij besteden vooral veel aandacht aan de diepgaande morele dilemma's die het onmiddellijke gevolg zijn van nietsontziend, autoritair en militaristisch optreden. Telkens wordt in deze films de absolute waanzin en zinloosheid van het voeren van gewelddadige oorlogen geaccentueerd.

In *Paths of Glory* zorgen doorgeslagen ambitiedrift en gewetenloosheid van de leidende generaals voor het doelloos opofferen van grote aantallen soldaten. Een van de hoofdpersonen, de Franse kolonel Dax, die met overtuiging wordt gespeeld door de Amerikaanse acteur Kirk Douglas, treedt op als advocaat van een groep onschuldige soldaten die van hogerhand een onmogelijke gevechtsopdracht hadden gekregen en nadien werden beschuldigd van lafheid en desertie.

Kubrick toont in deze film een helder inzicht in de perversiteit van hiërarchisch georganiseerde, militaristisch-autoritair gestructureerde bureaucratieën. De leiders – de generaals – raken moreel gecorrumpeerd doordat zij zelf hun eigen leven niet in de waagschaal hoeven te stellen, en vanaf een heel comfortabele en veilige afstand riskante en volkomen onhaalbare orders kunnen uitvaardigen aan hun kwetsbare en argeloze manschappen aan het front.

De militaire leiding houdt zich vooral bezig met het vergroten van de eigen roem en glorie (in casu: zij streven primair naar meer generaalssterren en medailles op de borst), en het zonder enige scrupules zo snel mogelijk opklimmen op de ladder van het militair-bureaucratische apparaat, ten koste van de gewone, uitvoerende soldaten die in de frontlinies opereren.

In overeenstemming met wat anarchistische denkers zoals Peter Kropotkin al veel eerder hebben beargumenteerd, weet Stanley Kubrick (het was zijn vierde film en hij was toen nog maar 29 jaar oud) de corrumperende effecten van piramidaal georganiseerde, bevelsstructuren bloot te leggen en ziet hij kans de immorele consequenties hiervan voor de ondergeschikten aan te tonen. Deze film behoort iedere libertair geïnteresseerde persoon naar mijn idee minstens een of twee keer in zijn of haar leven te hebben gezien. De totale waanzin en verdwazing van het voeren van oorlo-

gen is door weinigen zo scherpzinnig en pakkend op celluloid vastgelegd.

PAARDEN

Een minder vaak besproken beeld dat de Eerste Wereldoorlog weet op te roepen, verwijst naar de rol en betekenis van ezels, muildieren en in het bijzonder paarden voor het transport. Wie kent niet de foto's van grofgespierde paarden die artillerie, mobiele gaarkeukens en zware wagens met proviand en tenten voorttrekken. De recente verfilming van het door de Engelse schrijver Michael Morpurgo in 1982 gepubliceerde kinderboek *War Horse*, heeft dit effect nog versterkt. Ik heb het boek nooit gelezen, maar wel de verfilming door filmmaker Steven Spielberg uit 2011 gezien.
Het achterliggende verhaal is op zich niet veel betekenend, maar toch blijven de dramatische filmbeelden van de ervaren Spielberg je nadrukkelijk bij. In het verhaal kiest een armlastige Engelse boer ervoor om voor veel geld zijn beste paard te verkopen aan het Engelse leger dat in 1914 gemobiliseerd wordt om te strijden tegen de Duitse legers die België en vervolgens Noord-Frankrijk zijn ingetrokken. Albert, de jeugdige zoon van de boer heeft echter een hechte band met het bewuste paard ontwikkeld, en ziet met lede ogen aan dat 'zijn' paard genaamd Joey wordt overdragen aan het Engelse leger.
Uit woede vanwege het feit dat zijn vader het paard heeft verkocht, schrijft de jongen zich in bij het Engelse leger, om op zoek te kunnen gaan naar zijn geliefde dier. Door ongelukkige omstandigheden raakt het paard in de loop van het verhaal in het strijdgebied tussen het Engelse en Duitse kamp met zijn benen verstrikt in het prikkeldraad van het slagveld bij de Somme, maar wordt het later toch gered. Na vele tegenslagen wordt de hoofdpersoon aan het eind van het verhaal herenigd met zijn paard Joey en keert hij 'ouder en wijzer' na alle barre oorlogservaringen terug naar zijn geboortegrond.
Het verhaal is op zich niet bijster spannend of overtuigend, maar de beelden in zowel de film als in de theatervoorstelling zijn wel degelijk aangrijpend. Het onschuldige, lieflijke paard dat 'de gelukkige en goede oude tijd' symboliseert, staat tegenover het brute geweld van de Duitse kanonnen en moderne tanks, die de technologische ontwikkeling en moderniteit representeren. Zeker de beelden waarin het paard ernstig verstrikt raakt in de meedogenloze prikkeldraadbarrières die beide partijen hadden aangebracht om de vijand tegen te houden, zijn doordringend: deze beelden staan voor altijd op het netvlies gegrift en weten de toeschouwers emotioneel te raken.
Eind 2013 was ik in de gelegenheid om het theaterstuk *War Horse* in het New London Theatre te bekijken. Nieuwsgierig geworden door lovende recensies in Engelse kwaliteitskranten en met een zeker zwak voor Londense theatervoorstellingen ging ik met mijn gezin – zonder al te overdreven verwachtingen – naar deze voorstelling. Door een gelukje (op het laatst geretourneerde, goedkope tickets) zaten wij op de allereerste rij en het effect was verpletterend te noemen.
Op het toneel speelden zich meerdere scenes uit de loopgravenoorlog af, met keiharde geluidseffecten, en sfeerbepalende videobeelden. Je kon het toneel daadwerkelijk voelen schudden en trillen wanneer er in een scene met geweren werd geschoten, of de door Zuid-Afrikaanse poppenmakers gemaakte levensgrote paarden (met een berijder op

de rug…) in galop voorbij kwamen of keihard direct voor onze neus ter aarde stortten. Binnen enkele minuten zag je als toeschouwer totaal niet meer dat er feitelijk acteurs in de oorlogspaarden verborgen zaten, zo volkomen natuurgetrouw bewogen en reageerden deze knap nagemaakte dieren.[13]
Opeens had ik het gevoel voor een tweede keer heel dicht in de nabijheid te komen van wat zich tussen 1914 en 1918 bij de loopgraven rond onder andere Ieper, Passendale, Verdun en bij de Somme heeft afgespeeld. De toneelgeluiden waren overdonderend, de speciale lichteffecten afgewisseld met zware verduistering van het onheilspellende slagveld beklemmend, de rookontwikkeling en ook de geuren die van het toneel afkwamen adembenemend.
Wij zaten op minder dan een meter afstand van enkele Engelse 'militairen' die zich in een claustrofobisch aandoende en akelig goed nagemaakte loopgraaf bevonden. Met een periscoop probeerden deze 'soldaten' het slagveld te overzien en schoten zij in het wilde weg met hun geweren. Op dat moment drong de volmaakte waanzin van deze Grote Oorlog als nooit eerder tot me door. Deze theatervoorstelling is een absolute aanrader, maar zorg wel op de eerste rij te zitten.

VERBROEDERING MET KERST

Laat ik op positieve wijze besluiten met een laatste karakteristiek beeld dat me consequent is bijgebleven. Mogelijk herinnert de lezer zich dat ondanks alle bloedige ellende, de voortdurende moord en doodslag op het slagveld van de Eerste Wereldoorlog, er ook hoopgevende en humane beelden zijn overgebleven, zoals bijvoorbeeld van het fascinerende bestand op de kerstavond van 1914. Op verscheidene plaatsen vond er

op die bewuste avond een spontaan moment van wapenstilstand en verbroedering plaats. Er werden vanuit de loopgraven kerstliederen gezongen en muziek gespeeld, en de soldaten van beide kanten zochten tijdens dit 'kerstbestand' op het lege, kale en verlaten slagveld met elkaar contact.
Ook dit levert pregnante beelden op die de andere, 'menselijke' kant van oorlogsvoering laten zien. De gewone soldaten met hun wuivende witte vlaggen uiting gevend aan hun vredelievende bedoelingen, waren ondanks alles in staat om nader tot elkaar te komen en zich met elkaar te verbroederen; er was sprake van begrip, respect en waardering. Het spreekt voor zich dat de militaire leiding aan beide zijden van het front veel minder gelukkig was met deze ongeplande uitingen van toenadering en verbroedering tussen het Engelse en Schotse leger aan de ene kant, en de Duitse troepen aan de andere kant. In de volgende jaren van de Grote Oorlog vonden er hierdoor niet of nauwelijks meer van dit soort opmerkelijke kerstbestanden plaats.
Wie geïnteresseerd is, kan ik in dit verband de geslaagde film *Joyeux Noel* van de Franse regisseur Christian Carion uit het jaar 2005 aanbevelen, waarin dit kerstbestand van 1914 het hoofdonderwerp vormt. Toegegeven moet worden dat deze film te lijden heeft onder een zekere uitvergroting en ook 'idealisering' van de onverwachte verbroedering tussen de vijandelijke troepen. Daar staat echter tegenover dat de film een mooi tegenbeeld biedt tegen de overmaat aan zwartgallige, naargeestige en ontluisterende beelden die wij doorgaans in onze hoofden associëren met de Eerste Wereldoorlog.

NOTEN

(1) Stefan Zweig, *De Wereld van Gisteren,* Arbeiderspers, Amsterdam 1990; p. 91. – (2) Ibid.; p. 223. – (3) Ibid.; p. 222. – (4) Voor deze geschatte aantallen van slachtoffers, zie Geert Mak, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2004; pp. 166-167. – (5) Zie het 14-delige standaardwerk van Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* – (6) Een goed bruikbare inleiding over deze periode is te vinden in het in noot 4 genoemde boek van Geert Mak, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2004; pp. 105-183. – (7) Zie met name 'The Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on Their Destruction', (kort gezegd: 'Chemical Weapons Convention') die in 1993 in Genève werd ondertekend en later door bijna alle landen is geratificeerd. – (8) Zie de werken van Koen Koch, onder meer *De Derde Slag van Ieper,* Ambo, Amsterdam 2007, en *Een Kleine Geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*, Ambo, Amsterdam 2013. – (9) http://www.wereldoorlog1418.nl/geneeskunde/hulpverlening.htm, aanbevolen kan worden het informatieve artikel '*Ziekte, verwonding en hulpverlening in de Eerste Wereldoorlog*' te lezen, geschreven door de Amsterdamse medisch-historicus Leo van Bergen. – (10) http://www,wereldoorlog1418.nl/oorlogsnieuws/schotwond.htm; het interessante artikel van Hans van der Ploeg, '*Shellshock, een schotwond in de ziel*', eerder gepubliceerd in het dagblad *Trouw*, 19 april 2003. – (11) Geert Mak, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2004; p. 130. – (12) Als derde beste film over deze periode kan worden beschouwd: Jean Renoir's *La Grande Illusion* uit 1937, met onder andere de bekende acteurs Jean Gabin en Erich Von Stroheim. – (13) Om een idee te krijgen van de unieke verbeelding van deze paarden op het toneel met behulp van technieken uit de wereld van marionettenmakers, kan ik een ieder aanraden om de korte video-opnames van de theatervoorstelling 'War Horse' via Google op te zoeken, alsmede de TED lezing te bekijken van de makers van de getoonde 'toneelpaarden', te weten de Zuid-Afrikanen Basil Jones en Adrian Kohler. Zie de volgende interessante website: http://www.ted.com/talks/handpring_puppet_co_the_genius_puppetry_behind_war_horse.html .

DOOD BIJ DAGERAAD

De executie van Britse soldaten

Martin Smit

'De doodstraf door het vuurpeloton staat op moord en muiterij, maar ook op lafheid en desertie' (British Army Manual of Military Law, 1914).

In het aangezicht van de dood, met de wetenschap dat de volgende minuut de laatste zou kunnen zijn, stonden tussen 1914 en 1918 tienduizenden getormenteerde Britse soldaten paraat aan het Westelijk Front, koukleumend, doorweekt, oververmoeid na maandenlange dienst aan het front en getroffen door het verlies van kameraden. Het leven in de smerige loopgraven was voor velen ondraaglijk. Bij sommigen sloeg de waanzin toe: beledigen of slaan van officieren, anderen namen een weloverwogen besluit om per direct de linies te ontvluchten. Weer anderen probeerden in de hectiek van het gevecht te overleven en namen daarbij in de ogen van hun meerderen een verkeerde beslissing. Voor velen draaide dit uit op verschijning voor de krijgsraad, in sommige gevallen met de doodstraf als gevolg, die op korte termijn bij zonsopgang voltrokken diende te worden: 'to be shot at dawn.' *Het Britse leger executeerde tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het Westelijk Front 322 mannen, waaronder drie officieren. De Britse regering weigerde jarenlang openbaarheid over deze zaken te geven, ondanks campagnes van nabestaanden.*

Toen de oorlog in 1914 eenmaal onafwendbaar leek, zullen veel Engelse mannen om redenen van vaderlandsliefde besloten hebben dienst te nemen in het door minister van oorlog Lord Kitchener ingestelde vrijwilligersleger. Velen zullen ook dienst genomen hebben in dit per beroepsgroep, streek, dorp of stad, samengestelde leger, al was het maar om niet onder te doen voor vrienden of buren. Dankzij de geraffineerde regeringspropaganda in de eerste maanden van de oorlog (*'Britons Want YOU. Join Your Country's Army!'*), wist Kitchener binnen een termijn van enkele maanden een leger van een miljoen man op de been te krijgen.
Eenmaal op het slagveld bleek het soldatenleven voor velen fiks tegen te vallen. Het dagelijks bestaan betekende soms dagenlang rondhangen in de loopgraven, afgewisseld met het aanhoudend onder vuur liggen door de vijandelijke artillerie. Een werkelijkheid van uiteenspattende granaten, dood en verderf zaaiend, instortende loopgraven, gasaanvallen, onneembare prikkeldraadversperringen en iedere paar seconden een maat naast je zien sterven. Het leidde bij sommigen tot complete apathie, bij anderen tot overmatige stress en zenuwstoornissen: *shellshock*, een geestestoestand waarbij angstgevoelens, traumatische gedachten en emotionele labiliteit normaal denken en handelen in de weg stonden. Tegenwoordig zou deze geestestoestand als posttraumatische stressstoornis worden gekwalificeerd, zoals die geconstateerd werd bij Vietnamveteranen en soldaten die terugkeerden uit de Golfoorlogen.
Shellshock werd destijds door leger en

medici nauwelijks gezien en erkend als oorzaak van persoonlijk disfunctioneren. Sommige soldaten werden tijdelijk opgenomen in een hospitaal of inrichting, maar werden later weer teruggestuurd naar het front. Anderen lieten tijdens gevechtshandelingen hun eenheid in de steek en vluchtten naar het achterland. Bekend zijn verhalen van soldaten die doodsbang weigerden, ondanks bevelen van officieren, *'over the top'* te gaan en vanuit de loopgraaf het gevecht met de vijand aan te gaan. Veelal was het verwijt aan de soldaat desertie of lafheid.

Het lukte enkelen, die bewust de beslissing namen het front letterlijk te ontvluchten, uniform en wapen achterlieten, burgerkleren wisten te regelen en stiekem probeerden huiswaarts te keren, achter de linies te komen. De meesten werden binnen niet al te lange tijd in de kraag gegrepen, enkelen slaagden er wonderwel in Engeland te bereiken.

Nog voordat bij deze groep 'deserteurs' het oorlogstrauma toesloeg, moeten zij het besef gehad hebben dat hun keuze voor het leger niet de juiste was, oorlog niet aan hen was besteed en vaderlandsliefde niet meer in hun agenda voorkwam. Deze mannen wilden niet toen al sterven. Ze wilden bij huis en haard zijn, bij vrouw en kinderen en niet in opdracht van anderen deelnemen aan het doden van anderen of het risico lopen zelf gedood te worden.

Op desertie, lafheid, maar ook op insubordinatie, moord en herhaaldelijke diefstal stond de doodstraf. Tussen 1914 en 1920 werden door Britse krijgsraden aan het Westelijk Front 3080 soldaten ter dood veroordeeld, maar lang niet alle vonnissen werden voltrokken. Tussen 1914 en 1918 werden 322 doodvonnissen op Britse militairen door eigen gelederen voltrokken.

Wanneer een soldaat ter dood veroordeeld was en het vonnis eenmaal was bekrachtigd door de hoogste Engelse bevelhebber, tot 1915 Commander-in-Chief generaal John French, daarna generaal Douglas Haig, werd de soldaat in de meeste gevallen binnen enkele dagen, in de vroege ochtend, door leden van zijn eigen eenheid ter dood gebracht. Daarmee kon immers meteen een voorbeeld worden gesteld.

De soldaat werd vastgebonden aan een paal, geblinddoekt en kreeg een wit papier op zijn hart geprikt. Twaalf mannen kregen opdracht de geweren op hem te richten en te schieten. Eén van de geweren was geladen met een losse flodder, zodat iedereen van het vuurpeleton achteraf zou kunnen denken dat niet hij degene was geweest die de fatale kogel had gelost. De dienstdoende officier van de eenheid was verplicht, met zijn pistool op het hoofd van de veroordeelde, het genadeschot te lossen.

Eén van die veroordeelden was Private Thomas Highgate (17) uit Kent, de eerste geëxecuteerde aan het Westelijk Front. Na nauwelijks twee weken aan het front, glipte hij naar de achterhoede en wist in burgerkleding te ontkomen, maar werd later aangehouden. Tot verdediging van zijn handelen merkte hij bij zijn aanhouding op: 'I want to get out of it and this is how I am doing it.' Bij zijn proces had hij geen verdediger. Twee dagen na zijn arrestatie, werd hij op 8 september 1914, nog geen maand na het begin van de oorlog, terechtgesteld.

Een ander was Private Harry Farr (26) van het West Yorkshire Regiment. Nadat Farr in 1916 enige maanden met traumatische verschijnselen in een hospitaal had doorgebracht, werd hij opnieuw naar het front gestuurd. Op een ochtend weigerde hij wegens ziekte op het appèl te verschijnen, maar werd daar vervolgens, ondanks zijn tegenwerking naar toegesleept. Hij werd gearresteerd en hem werd lafheid voor het oog van de vijand ten laste gelegd. Op 18 oktober 1916 kwam hij voor het vuurpeloton.

Dit zijn slechts twee voorbeelden van gefusilleerden. Nog eens 304 soldaten werden wegens desertie gefusilleerd. Families, vrouwen en nabestaanden van de gefusilleerden werden indertijd nooit op de hoogte gesteld van wat hun man, vader, broer of neef was overkomen. Meestal luidde het standaardbericht: *'killed in action.'* Archieven over de ter dood veroordeelden bleven tot 75 jaar na de oorlog gesloten. Pas toen in 1989 het boek *Shot at Dawn, Executions in World War One by Authority of the British Army Act* verscheen, van auteurs Julian Putkowski en Julian Sykes, kwam er aandacht voor deze vergeten groep: mannen die beseften dat ze, om uiteenlopende redenen, niet aan een oorlog wilden meedoen, maar dat met de dood hadden moeten bekopen.

HERZIENING

Putkowski (tegenwoordig directeur van het Imperial War Museum in Londen) en Sykes beschrijven in dit boek chronologisch alle desertiezaken van alle geexecuteerden. In de jaren negentig kwamen voor het eerst desertiegevallen in de publiciteit, toen naar aanleiding van het boek Engelse kranten enkele gevallen voor het voetlicht brachten.

Waren de veroordelingen eigenlijk wel terecht geweest, zo vroegen journalisten en nabestaanden zich af. In de meeste gevallen wisten families niet wat er destijds met hun familielid was gebeurd. Zou het niet tijd worden deze zaken te herzien? Immers, was er in de gevallen van de gefusilleerden niet veelal sprake van destijds niet erkende oorlogstrauma's? Nu zouden wellicht dezelfde handelingen tot andere straffen leiden. De Britse regering stelde zich echter hard op en verkondigde dat de geschiedenis nu eenmaal niet teruggedraaid kon worden en dat van herziening van de vonnissen of een generaal pardon geen sprake kon zijn.

Maar, zo vroegen nabestaanden zich af, verenigd in het comité *Shot at Dawn*, wie had hier nu eigenlijk schuld? De gewetensbezwaarde soldaat die zich uit de voeten maakte, zich niet volgens militaire regels gedroeg of zich gedekt hield, of de Britse overheid, die willens en wetens jongemannen voor het vaderland liet sterven?

En voor wie had hun executie een voorbeeld moeten zijn? Voor al die duizenden anderen die door de Britse regering de loopgraven waren ingelokt? Tot uitbanning van desertie leidden de executies in ieder geval niet.

Soldaten die het front ontvluchtten, wilden vooral hun eigen leven veilig stellen, wilden niet langer blootgesteld worden aan oorlogsgeweld of opgesloten zijn in een systeem waaruit ontsnappen nauwelijks mogelijk was. Bij sommigen zullen mogelijk ethische of ideële motieven een rol gespeeld hebben. Hun daden waren in het licht van het moment en de omstandigheden uiterst legitiem. Een gezamenlijke opstand van soldaten, het ontketenen van een muiterij of het herladen van de geweren om ze vervolgens op de hogeren te richten, lag niet direct voor de hand. Dat zou tot meer tragedies hebben geleid.

Na langdurige druk op de Engelse regering, werden de 306 wegens desertie geexecuteerden, in 2006 gerehabiliteerd.

HET MANIFEST VAN DE ZESTIEN

Anarchistisch partijkiezen in 1914-1918

Hans Ramaer

Tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd door velen – en niet alleen anarchisten – gedacht dat de kapitalistische orde binnen afzienbare tijd zou instorten. Maar het liep anders. De grote algemene staking waar zoveel van verwacht was – Ferdinand Domela Nieuwenhuis pleitte er nog twee weken voor het uitbreken van de oorlog hartstochtelijk voor in zijn blad De Vrije Socialist *– bleek niet meer dan een droombeeld te zijn. Nationale liederen zingend marcheerde de overgrote meerderheid van het in soldatenpak gestoken proletariaat de loopgraven in.*

Had Domela in 1913, toen in Den Haag het Vredespaleis werd geopend – financieel mogelijk gemaakt door de multimiljonair Carnegie – al een angstig voorgevoel gehad van wat Europa te wachten stond? In ieder geval sprak hij niet zonder cynisme: 'Het Vredespaleis is geopend, het geld heeft gesproken, de oorlog kan beginnen.'

Al waren er kleine groepen binnen de sociaaldemocratische partijen in de oorlogvoerende landen, en ook in neutrale landen, die zich tegen de (kapitalistische) Grote Oorlog keerden, in het algemeen steunden deze reformistische socialisten hun nationale regeringen. Zo legden de Nederlandse sociaaldemocaten zich neer bij de mobilisatie en verdedigden ze 'de godsvrede' met de bourgeoisie.

Dit in tegenstelling tot de anarchistische beweging. De verschrikkingen van deze oorlog stimuleerden de anarchisten en syndicalisten in Nederland juist tot een verhevigd antimilitarisme: 'Oorlog aan de oorlog' klonk het steeds weer. Dit verzet leidde in 1915 tot het zogeheten Dienstweigeringsmanifest, dat veel opschudding teweeg bracht en waarvan vele ondertekenaars, vaak zwaar, bestraft werden.

KROPOTKIN

Peter Kropotkin stond bekend als allesbehalve een vriend van het door Pruisen gedomineerde Duitse keizerrijk. Zijn sympathie lag bij Frankrijk met haar traditie van revoluties en bij Engeland met haar liberale cultuur en tolerantie. Duitsland vormde een bedreiging voor de vooruitgang in Europa en ook de Duitse sociaaldemocraten waren volgens hem autoritair en nationalistisch.

Kropotkin was er al lang voor 1914 van overtuigd dat Duitsland aanstuurde op een oorlog en koos daarom direct na het uitbreken van de vijandelijkheden tussen Duitsland en Oostenrijk enerzijds en Engeland, Frankrijk en Rusland anderzijds partij voor de laatsten, de geallieerden.

Aan Jean Grave, redacteur van de Franse anarchistische krant *Les Temps Nouveaux*, schreef hij: 'Bewapen je! (…) Dat is de enige manier waarop Frankrijk het recht en de kracht herovert om de volkeren van Europa te kunnen inspireren met haar beschaving en haar ideeën over vrijheid, communisme en broederschap.' En eerder al – in augustus 1914 – had Kropotkin in een interview in de *New York Times* zijn instemming betuigd met de alliantie van Engeland, Frankrijk en Rusland.

De verslagenheid over dit partijkiezen was in anarchistische kringen – en daarbuiten – groot. Voor de meesten was Kropotkin een geliefd inspirator, wiens geschriften een bijna onaantastbare status hadden. Zijn visie op de oorlogvoerende naties verbijsterde de internationale anarchistische beweging, die zich altijd principieel antimilitaristisch had opgesteld.

Aan een vriend schreef Kropotkin: 'Niets is pijnlijker voor me dan het niet met jullie eens te zijn. Maar als je de ware feiten kende over de gruwelijke invasie zoals we hoorden van Belgische vluchtelingen dan zou je zoals ik zeggen: als de Duitse arbeiders moorden voor het Duitse kapitalisme dan moeten we ze bestrijden…' Op die wijze isoleerde hij zich steeds verder van de hoofdstroom van de anarchistische beweging, die niets te maken wilde hebben met de vernietigende strijd tussen de heersende machten in Europa.

In Frankrijk had de anti-Duitse Kropotkin een actieve medestander. Het was de anarchist en syndicalist Christiaan Cornelissen, die jarenlang Domela's rechterhand in de Sociaal Democratische Bond was geweest. Hij had ook een belangrijke rol gespeeld bij de oprichting in 1893 van het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), de eerste landelijk opererende revolutionaire vakorganisatie. Na een verschil van mening met Domela vertrok Cornelissen naar Parijs, waar hij zich als journalist vestigde en zich aan economische studies wijdde. Vanaf 1911 was hij redacteur buitenland van de syndicalistische krant *La Bataille*.

Cornelissen had zijn weerzin tegen Duitsers opgedaan op de internationale congressen van de socialistische Tweede Internationale in Brussel, Zürich en Londen. Op een reis met een Franse vakbondsdelegatie naar Berlijn in 1911 waren die anti-Duitse gevoelens alleen maar versterkt.

In zijn memoires schrijft Cornelissen dat de oorlog ontketend was door Duitsland, het land 'waar de propaganda van het antimilitarisme en de algemene beschavingstendens tegelijk ook het meest schromelijk verwaarloosd (waren).' Zijn anti-Duitse opstelling leidde in de loop van de oorlog overigens tot conflicten met pacifistische mederedacteuren van de krant. Ook kwamen er lezers op het redactiekantoor protesteren tegen zijn artikelen.

Direct na het uitbreken van de oorlog was Cornelissen via Engeland naar Nederland gereisd. Hij wilde steun werven voor de geallieerde zaak, maar stuitte op ongeloof en onbegrip in de anarchistische beweging. Op een openbare bijeenkomst in Amsterdam van linkse socialisten en anarchisten riep Cornelissen alle revolutionairen op om partij te kiezen opdat de Franse republiek – ook al is het maar een bourgeoisrepubliek – niet door de Pruisische landjonkers vernietigd zou worden: 'Een revolutionair moet niet alleen een betere toekomst weten te propageren tegenover het heden, hij moet ook het heden weten te verdedigen tegenover het meer achterlijke verleden: het recht van vereniging en vergadering, het recht tot organisatie van politieke en vakverenigingen, de vrijheid van drukpers.'

DOMELA

Cornelissen vond Nederland 'verpruist': de inwerking van de Duitse sociaaldemocratie had onder reformistische soci-

alisten en vakverenigingsmensen diepe sporen nagelaten. Waarschijnlijk werd die mening gedeeld door zijn oude strijdmakker Domela Nieuwenhuis. Deze voerde het woord op anti-oorlogsbijeenkomsten en beleefde het hysterische nationalisme in Europa als een nachtmerrie. Hij hoopte dat Duitsland ‘een tuchtiging’ zou krijgen, maar volgde Cornelissen, en ook Alexander Cohen en Harm Kolthek, zeker niet in hun steun aan de geallieerden. De in Parijs wonende (voormalige) individueel-anarchist Cohen had zelfs dienst genomen in het Franse leger, de syndicalist Kolthek was kort daarvoor in dienst getreden van *De Telegraaf* – een van de weinige Nederlandse kranten die zonder aarzeling de zijde van de geallieerden gekozen hadden – en over de oorlog berichtte vanuit Parijs.

In Frankrijk teruggekeerd bleef Cornelissen zich inzetten voor de strijd tegen het Duitse gevaar. Begin 1916 schreef hij aan zijn in Londen wonende zwager Warlaam Tcherkesoff en Kropotkin dat, als het zo doorging, alle anarchisten tolstojanen werden, die de arbeiders zouden meesleuren in hun apathie. En dan zouden de autoritaire Pruisen Europa onder de voet lopen.

Op verzoek van deze Londense geestverwanten, tot wie ook Jean Grave behoorde, stelde Cornelissen een manifest op waarin opgeroepen werd om zich te verzetten tegen het sluiten van een vrede met het Duitse keizerrijk door de geallieerden en voor het doorvechten tot de bezetting van vreemd grondgebied door Duitsland en zijn bondgenoten zou zijn beëindigd. Kropotkin en Tcherkesoff vervingen dit manifest door een eigen versie, die Cornelissen op 14 maart 1916 publiceerde in de *Bataille*. Anarchistische en syndicalistische bladen in Frankrijk, Engeland en andere landen namen de oproep – die bekend raakte als het Manifest van de Zestien – over. Opmerkelijk was dat niet zestien maar vijftien anarchisten, onder wie Kropotkin, Tcherkesoff, Cornelissen, Grave, Charles Malato, Paul Reclus (een neef van Elisée Reclus), Jules Moineau (Luik) en S. Ischikawa (Japan) het manifest hadden ondertekend. (Door een vergissing was men op het getal zestien uitgekomen).

In het manifest viel onder meer te lezen: ‘De Duitse agressie vormde een – in daden omgezette – bedreiging, niet alleen voor onze hoop op bevrijding maar voor de gehele evolutie van de mensheid. Daarom hebben wij anarchisten, wij antimilitaristen, wij tegenstanders van de oorlog, wij hartstochtelijke voorstanders van vrede en broederschap tussen de volken, ons aan de kant van het verzet geschaard en gemeend ons lot niet los te mogen maken van dat van de rest van de bevolking… Over vrede spreken, zolang de partij die gedurende vijfenveertig jaar van Europa een uitgestrekt legerkamp heeft gemaakt, in staat zou zijn de vredesvoorwaarden te dicteren, zou de gevaarlijkste misgreep zijn die men kan begaan. Verzet bieden en haar plannen doen mislukken, wil zeggen de weg openen voor de Duitse bevolking, voor zover deze gezond is gebleven, en haar de middelen aan de hand doen om zich van deze partij los te maken.’

Bij een deel van de anarchisten in Frankrijk, en ook daarbuiten, was sinds de verwarring van de eerste oorlogsdagen in augustus 1914 en het vervolgens uitlopen van de snelle Duitse opmars door Belgie in een eindeloze uitputtingsslag in de loopgraven, de wil tot vrede sterk toegenomen. In ieder geval

nam de twijfel aan de zin van het voortzetten van de oorlog toe. Maar de geest die uit het manifest sprak riep toch bij velen in de anarchistische bewegingen in Europa weerstand op. Overigens was in het officieel neutrale Nederland de publieke opinie allengs opgeschoven in anti-Duitse richting, niet in het minst als gevolg van de verscherpte distributie van levensmiddelen en brandstoffen. Tegenover de schaarste waarmee het overgrote deel van de bevolking te maken kreeg, stond weer de lucratieve uitvoer (en doorvoer) naar Duitsland, waar een kleine groep handelaren rijkelijk van profiteerde. Incidentele plunderingen en hongerrellen waren dan ook vanaf 1916 een van de gevolgen van het Nederlandse overheidsbeleid.

Ondertussen was er in mei 1916 een tweede editie van het Manifest van de Zestien verschenen, nu met ruim 120 ondertekenaars, onder wie Franse, Engelse, Italiaanse, Zwitserse en Portugese anarchisten. In Nederland had het manifest geen weerklank gevonden. Zo reageerde Domela op een brief die Kropotkin in oktober 1916 aan hem had geschreven, waarin de samenwerking met de eigen bourgeoisie werd verdedigd, volstrekt afwijzend. In zijn antwoord – gepubliceerd in *De Vrije Socialist* – zei Domela dat de arbeiders het om het even is door wie ze wordt onderdrukt en uitgebuit. ‘Het is voor de proletariër een pot nat.’ En dat blijft zo, onverschillig of het vaderland bestaat of niet, aldus Domela.

MALATESTA

Vernietigend was de reactie op het manifest die de in Londen wonende Italiaanse anarchist Errico Malatesta in april 1916 in het blad *Freedom* publiceerde. Hij noemde Kropotkin en de andere ondertekenaars ‘regeringsanarchisten’, die uit zijn op de overwinning van een van de oorlogvoerende allianties, terwijl er maar een middel is dat broederschap tussen de volkeren kan garanderen, en dat is de vernietiging van de staat en de onteigening van de private eigendom. Eerder al, in een artikel in *Freedom* in november 1914, had hij zijn afschuw over

het standpunt van Kropotkin en diens medestanders geuit en hen ervan beschuldigd dat zij hun principes vergeten waren. Het betrof weliswaar slechts een (kleine) minderheid van geestverwanten maar het zijn helaas wel, schreef Malatesta, kameraden die we altijd respecteerden en liefhadden. En in maart 1915 was hij een van de ondertekenaars van het tegen de imperialistische massamoord gerichte Internationaal Anarchistisch Manifest tegen de Oorlog, dat haaks stond op de houding van de stroming rond Kropotkin. Nederlandse anarchisten die dat manifest onderschreven waren Domela Nieuwenhuis, Gerhard Rijnders en Nico Schermerhorn.

In de jaren na medio 1916 veranderden de standpunten en de argumenten van de twee stromingen binnen het internationale anarchisme niet of nauwelijks. De ondertekenaars van het Manifest van de Zestien – met Cornelissen en Reclus als drijvende krachten – gaven tot medio 1919 zes nummers uit van een *Bulletin 'Temps Nouveaux'*, waarin de eenmaal ingezette lijn met kracht werd voortgezet.

De meest in het oog springende parallel met de worstelingen van de ondertekenaars van het Manifest van de Zestien, zeggen zowel Wedman in zijn (hierna te noemen) artikel als Cornelissen in zijn memoires, is die van de keuze waar de CNT-FAI bij het uitbreken van de burgeroorlog in Spanje voor stond. Was pacteren met de Republikeinse regering geboden om een overwinning van Franco te voorkomen? In de debatten in en na 1936 in de Spaanse en de internationale anarchistische beweging keren de argumenten en de emoties van 1914-1918 weer terug.

We kunnen ook denken aan de Nederlandse anarchist Anton Constandse, die aan het eind van de jaren dertig, toen het fascisme oprukte en het proletariaat onmachtig bleek om een dergelijke agressie te weerstaan, de revolutionaire idealen van het anarchisme opzijschoof en – tijdelijk – koos voor het verdedigen van het kleinste kwaad: de burgerlijke democratie.

LITERATUUR

Dit artikel is onder meer gebaseerd op de bijdrage van Homme Wedman in *de AS* 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), najaar 1995, getiteld 'Fout in een verkeerde oorlog. Het Manifest des seize van 1916.' Over het Dienstweigeringsmanifest van anarchisten en andere antimilitaristen publiceerde Andre de Raaij in *de AS* 155 (Manifesten), najaar 2006, het artikel '"…Grote zedelijke waarde…" Het Dienstweigeringsmanifest van 1915.' Zie ook het artikel van Arie Hazekamp elders in dit nummer. Verder is gebruik gemaakt van de volgende publicaties: Jan Erik Burger, *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*; Amsterdam 1983 – Christiaan Cornelissen, *Strijd, lief en leed in de oude socialistische beweging en de vakorganisatie. Persoonlijke herinneringen* (met annotaties van Homme Wedman); Groningen 1991 – Peter Marshall, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*; London 1992 – Jan Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*; Amsterdam 1993 – Martin A. Miller, *Kropotkin*; Chicago 1976 – Louis Patsouras, *The Anarchism of Jean Grave*; Montreal 2003 – Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*; Moerkapelle 1995 – B. Reijndorp, *Een strijder voor vrijheid en gerechtigheid. Errico Malatesta*; Utrecht. Z.j. (1923) – Vernon Richards, *Malatesta. Life & Ideas*; London 1965 (Nederlandse vertaling: *Errico Malatesta. Leven en ideeen van een Italiaanse anarchist*; Het Wereldvenster, Bussum 1980.) – Jan Willem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*; Gent/Amsterdam 2012 – Hans Verploeg (red.), *Peter Kropotkin. Tekstboek*; Amsterdam 1972 – Homme Wedman, 'Christiaan Cornelissen. Syndicalist', in *Maatstaf* nummer 8/9 (augustus/september 1976); Dick de Winter, 'Tussen ideaal en praktijk: Harm Kolthek en het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS)', in *Eerste Jaarboek Anarchisme*, Moerkapelle 1994.

DE ONBEKENDE SOLDAAT

Ret Marut

Voordat hij van 1917 tot 1921 zijn anarchistische en antimilitaristische tijdschrift Der Ziegelbrenner *uitgaf, publiceerde de Duitse revolutionair Ret Marut, later bekend geworden als de geheimzinnige schrijver B. Traven (zie voor een biografische schets* de AS 157*), tussen 1912 en 1917 ruim dertig korte verhalen in diverse Duitse dag- en weekbladen. In 1915 schreef hij de vertelling* Der fremde Soldat, *op het eerste gezicht een eenvoudig verhaal, maar feitelijk een trieste, schrijnende momentopname van de ellende die oorlog teweeg kan brengen. Zijn verhaal is een duidelijke aanklacht tegen oorlog. Marut beschrijft hoe de oorlog voor enkelen in het dagelijkse geweld een persoonlijke tragedie kon worden, symbolisch voor het treurspel dat zich in honderdduizenden levens tijdens en na de oorlog moet hebben afgespeeld. In de schrijfstijl is duidelijk al de verteltrant van de latere B. Traven te bespeuren.*

Der fremde Soldat *verscheen in 1915 in het weekblad* März. *Dat toen al een kritisch verhaal over de oorlog werd gepubliceerd is opmerkelijk, want de meeste literatuur en poëzie over de Eerste Wereldoorlog verscheen veelal pas na de oorlog, met name in de jaren twintig.* Der fremde Soldat *is in Maruts onregelmatig verschijnende tijdschrift* Der Ziegelbrenner *nooit gepubliceerd. Pas in 1981 verscheen het als* The Unknown Soldier *in* To the Honorable Miss S... and other stories by Ret Marut a/k/a B. Traven, *uitgegeven door Lawrence Hill/Cienfuegos Press, maar die vertaling wijkt hier en daar af van de oorspronkelijke versie. De oorspronkelijke Duitse tekst is - zonder bronvermelding - te vinden in B. Traven,* Die Geschichte vom unbegrabenen Leichnam *(Diogenes Verlag, 1983), een bundeling van vroege publicaties van Ret Marut.*

Het verhaal Der fremde Soldat *verscheen nooit in het Nederlands. Onderstaande Nederlandse vertaling werd ruim dertig jaar geleden gemaakt maar verdween destijds ongebruikt in het archief van een kleine anarchistische uitgeverij, waar het onlangs werd teruggevonden. Wie het verhaal indertijd vertaalde is niet bekend. (MS)*

In het veldhospitaal E.L. 14, dat zo dicht achter het front lag dat men zonder onderbreking het doffe gedonder van de kanonnen kon horen, kwamen alleen maar de meest zware gewonden, zij die transport niet zouden kunnen verdragen. Vanzelfsprekend legde de aard van het werk hier een zware last op de schouders van dokters en verpleegsters. En alleen de beste medische krachten, dokters, hospitaalsoldaten en verpleegsters werden hier geplaatst, omdat alleen de allerbesten hier van nut waren. Hoewel de gewonde soldaten de artsen als onmisbare en heilzame medemensen beschouwden, waren de verpleegsters juist de geliefde en favoriete naasten. Dikwijls hadden de soldaten maandenlang amper een vrouw gezien en als ze er bij toeval, geheel onverwachts, één tegenkwamen dan was het een gerimpeld oud wijf, een altijd ongelooflijk vies en in lompen gehuld schepsel, dat in de ogen van de soldaat evenveel leek op een vrouw als een houtluis lijkt op een kleurrijke vlinder.

Hoe langer de soldaten op het slagveld waren, ver van huis en weg van hun

vertrouwde omgeving, hoe meer hun vrouwen, zusters, bruiden en geliefdes hen toeschenen als een stralend visioen, zacht als de bleekste roos. En als ze dan vanwege hun verwondingen naar de verbandpost waren gebracht, waar ze zich omringd zagen door in fel wit geklede, blijmoedige vrouwen waarvan ze droomden, leken ze wel kinderen.
De verlegen terughoudendheid die ze aanvankelijk koesterden naar de verpleegsters, wanneer ze uit hun bewusteloosheid ontwaakten, maakte geleidelijk aan plaats voor een oneindig vertrouwen, nauwelijks vergelijkbaar met enig andere menselijke verwantschap.

Bij de soldaat die op een avond in E.L. 14 werd binnengebracht, constateerde de dienstdoende dokter dat hij tweemaal in de longen en eenmaal in de buik was geraakt. Bovendien was zijn dijbeen verbrijzeld door wat alleen maar een uiteenspattende granaat kon zijn geweest.
Zijn toestand was zeer ernstig. En hij kwam maar niet bij.
Wanneer soldaten weken achtereen buiten hebben verbleven, zijn ze niet meer van elkaar te onderscheiden. Hun gezichten, hun handen en hun kleding zien er hetzelfde uit. Allemaal even verwilderd. En ook hun taal is meestal geheel hetzelfde. Rauw, kortaf en gebroken, zonder de subtiele nuances waarmee de ontwikkelde mens zich onderscheidt van de minder ontwikkelde. Pas vele dagen later, wanneer ze ettelijke keren in bad zijn geweest, zich hebben gewassen en geschoren en schoon linnengoed hebben gekregen, komt langzaam het onderscheid naar boven van wat men zich in het burgerlijk leven of in generaties heeft verworven.
Van de man die nu was binnengebracht, was niets bekend. Men had geen enkele aanwijzing in welke richting men moest zoeken. Door de kwellende pijn aan zijn wonden had hij koortsachtig aan zijn kleren getrokken en zo waren zijn distinctieven kwijtgeraakt. Wapens waarvan de nummers misschien een aanwijzing hadden kunnen zijn, waren door de brancardiers achtergelaten en er stond geen naam in zijn kleren, misschien wel omdat deze verwisseld waren.
En zo lag hij daar dagen aaneen. Zijn ogen bleven gesloten. Alleen zijn hartslag en het diepe gekreun dat hij met grote tussenpozen liet horen, bewezen dat hij nog leefde. Zijn dij had men gespalkt. De wonden aan zijn longen en buik moesten vanzelf maar helen. Hem naar elders overbrengen was uitgesloten, al was het alleen al vanwege zijn buikwond.
De leidinggevende arts had de opdracht achtergelaten dat hem geen medicijnen mochten worden gegeven, of het nu was om de pijn te verzachten dan wel om hem tot bewustzijn te brengen, met uitzondering van van de intraveneuze voeding die hem op de voorgeschreven wijze moest worden toegediend.
De zaal waar men hem naar toe had gebracht viel onder de verantwoordelijkheid van Zuster Malve. Zij was de mooiste van de meisjes in E.L. 14. Haar eenvoudige uniform deed haar bekoorlijkheid juist uitkomen, in plaats van deze te verhullen. Ze was jong, dochter uit een vooraanstaande familie en had haar opleiding genoten aan particuliere scholen in Engeland en Frankrijk. Haar vader diende als stafofficier aan één van de twee voornaamste fronten. Ze was zonder twijfel de meest efficiënte, de meest hulpvaardige en de meest onvermoeibare van alle verpleegsters die hier werk-

ten.
En zij was het die bij het bed van de onbekende soldaat stond en ze streek zachtjes over zijn voorhoofd, juist op de ochtend dat hij bij kennis kwam. Hij keek haar met verbazing aan, met grote ogen, waarin licht uit een lang vergeten wereld leek te fonkelen. Toen sloot hij zijn ogen weer. Opnieuw opende hij zijn ogen, nu stralend met een onuitsprekelijke ongelovigheid.
Na een tijdje liet hij zijn hoofd zachtjes achterover vallen, zodat de hand die zachtjes op zijn voorhoofd rustte lichtjes, als een streling, over zijn gezicht gleed. Toen drong het tot Zuster Malve door wat hij verlangde, en zij streelde zijn gezicht en handen alsof hij een kind was.
Ze keerde zich om met de bedoeling hem iets te drinken te brengen. Maar hij begreep het verkeerd. Zijn ogen vulden zich met een huiveringwekkende angst. Zuster Malve bleef staan. Hij stak aarzelend zijn hand uit om de hare te nemen en hield deze stevig vast, terwijl hij met zachte stem zei: ‘Ben je een verpleegster?’

‘Ja,’ zei ze.
‘Je heet Malve, Zuster Malve!’
‘Hoe weet je dat?’
‘Ik heb je naam altijd gehoord, jarenlang, al vele, vele jaren. In een land hier ver vandaan, heel ver hier vandaan, daar waar ik naar terugkeer, een stem roept me van daaruit toe. Heb je die stem niet gehoord?’
‘Nee, ik heb niets gehoord.’
‘Maar het was jouw naam die ik hoorde. Malve! Malve!’ Zijn stem werd langzaam zwakker. ‘Malve is zo’n mooie naam. Zo teder en lieflijk en vrolijk en blij, net als jij, Malve.’
Op dat moment vroeg ze zich af of hij haar had horen noemen door een van de dokters of door zijn kameraden, terwijl hij bewusteloos op de zaal lag. Ze streelde opnieuw zijn gezicht, in twijfel of ze de dokter zou roepen of maar liever zou wachten tot haar patient weer tot rust was gekomen.
‘Je bent mooi, Malve. Zo ontzettend mooi. Nog nooit heb ik een vrouw gezien zo mooi als jij.’
‘Heb je geen vrouw? Of ouders? Of is er misschien een meisje waar je verliefd op bent, iemand die ik een paar woorden namens jou zou kunnen schrijven?’
‘Malve, wees niet bot tegen mij, ik moet je vertellen hoe mooi je bent. Ik hou van je omdat je zo’n heerlijke en vrolijke naam hebt, maar meer nog omdat je zo mooi bent.’
‘Probeer je niet zo druk te maken, anders krijg je weer koorts. Praat nu niet zoveel.’
‘Als je dat wilt, Zuster Malve.’
Hij legde zijn wang tegen haar hand en borg zijn gezicht erin. Toen begon hij weer te spreken, zachter nu, bijna fluisterend. ‘Ik zal nooit een vrouw hebben, Malve.’
‘Zeker wel, zeker, we maken je weer helemaal beter.’
‘Nee, ik weet het. Ik zou graag een bruid hebben. Zuster Malve, wees mijn bruid. Ik hou van je, dat weet je toch?’
‘Ja, ik geloof je.’
‘Wees mijn bruid, Malve. Voor altijd. Ik zal weldra dood zijn en ik zal nooit een vrouw hebben. Zeg het me vlug, zeg ja, voordat ik weggeroepen word naar een plaats hier ver vandaan. Wil je mijn bruid zijn?’
Malve bloosde en terwijl ze zich naar hem toeboog zei ze zachtjes: ‘Ja, mijn arme vriend.’
‘Hou je van me, Zuster Malve?’
De tranen sprongen Zuster Malve in de ogen. ‘Ja, ik hou veel van je, mijn arme lieve vriend.’
En met zijn grote ogen wijd geopend, vol gloed vanuit een vergeten wereld, vol pijnlijke angst en trillend van hoop, fluisterde hij: ‘Malve, mijn innig geliefde Malve, kus me.’
Toen voelde ze zijn armen verslappen. Zachtjes maakte ze zich los. Maar hij was al dood.

Op dat ogenblik kwam de afdelingsdokter bij het bed met een van de andere dokters om de gebruikelijke ochtendronde te doen. Hij bekeek de soldaat, trok diens oogleden omhoog en zei tegen zijn assistent: ‘Jammer, gisteren dacht ik nog dat ik hem er wel door kon halen. En niemand weet wie hij is, of wat hij is, waar hij vandaan komt of tot welk regiment hij behoorde, of hij een gewone soldaat was of een officier, een arbeider, een intellectueel of een kunstenaar. De zoveelste die als vermist opgegeven zal worden, en misschien wacht er iemand ergens nog wel vijftig jaar op zijn thuiskomst.’
Zuster Malve stond tegen de muur geleund en huilde.

OORLOG TEGEN DE OORLOG

Het antimilitarisme van Ernst Friedrich

Martin Smit

In Nederland mag de Eerste Wereldoorlog dan minder indruk hebben achter gelaten dan in de ons omringende landen – Nederland was immers ‘neutraal’ – maar wie wel eens door Noord-Frankrijk is gereden, kan zien hoe daar De Grote Oorlog onuitwisbare littekens heeft achtergelaten, getuige de honderden Britse, Canadese, Amerikaanse en Franse begraafplaatsen in het gebied tussen de rivier de Somme en de grens met België. Rond Verdun zijn op veel plekken gedeeltes van het slagveld nog intact en is het landschap voor eeuwig getekend.
Mede onder invloed van de stroom oorlogsliteratuur die na 1920 op gang kwam, ontstond bij de naoorlogse generatie een toenemend besef van de verschrikkingen van de oorlog. Hoewel steeds vaker de roep ‘Nooit meer oorlog!’ klonk, is het antimilitarisme in de jaren twintig niet een door internationale volksbewegingen breed gedragen gedachte geworden.
De Duitse anarchist Ernst Friedrich probeerde met de uitgave van een anti-oorlogsboek en de oprichting van een anti-oorlogsmuseum de strijd tegen oorlog en militarisme kracht bij te zetten.

Toen in augustus 1914 de oorlog uitbrak, dachten velen dat het een korte, snel uitgevochten oorlog zou worden. Vóór de kerst zou iedereen weer thuis zijn, zo werd gezegd. Ook zou deze oorlog aan alle oorlogen een einde maken, zo werd in propaganda betoogd. Foto’s uit de begindagen van de oorlog tonen soldaten die vrolijk zwaaiend afscheid nemen van familie en vrienden.
Het optimisme over de snelle afloop van de oorlog verzandde al vrij snel, toen bleek dat de strijdende partijen aan het Westelijk front onwrikbaar tegenover elkaar kwamen te staan. Duitsers, Fransen en later de Engelsen, verschansten zich in onmetelijke loopgravensystemen. Tussen 1914 en 1918 zou de frontlinie nagenoeg gelijk blijven. Gedurende die periode zaten honderdduizenden mannen opeengepakt in stinkende loopgraven, bivakkerend in de blubber, gevoed met slecht eten, in onuitroeibaar gezelschap van ratten en luizen. Als pleister op de wonde kreeg iedere soldaat een bekertje rum voordat hij vanuit de loopgraaf naar de vijandelijke linies moest oprukken en mogelijk ging sterven.

SLAGVELDTOERISME

De oorlog leek in eerste instantie uitgevochten te worden op negentiende eeuwse wijze, Napoleontisch bijna, met elkaar tegemoet tredende legers (Duitse ulanen te paard, gewapend met lansen, rukten op in de Vogezen), maar al spoedig werd met nieuwe uitvindingen als het mosterdgas, de vlammenwerper, de tank en de mitrailleur, de twintigsteeeuwse oorlogsvoering geïntroduceerd. Met de onophoudelijk lijkende granaatbeschietingen en de confrontatie met de dood van kameraden, werd de hel op aarde voor soldaten realiteit.
De thuisfronten kwamen pas laat achter de werkelijkheid van de oorlogsver-

schrikkingen. Het enthousiasme waarmee men in de beginjaren van de oorlog ten strijde was getrokken, sloeg in Groot-Brittanië definitief om na de Slag aan de Somme. Op de eerste dag van die slag, 1 juli 1916, vielen aan Britse zijde ruim zestigduizend slachtoffers, waaronder twintigduizend doden. Van de tienduizenden vrijwilligers die zich hadden gemeld voor Lord Kitcheners vrijwilligersleger, die per dorp, stad of streek in bataljons werden geformeerd, keerde in veel straten en dorpen in Engeland weinigen terug. Een loodzware mist daalde neer op het Verenigd Koninkrijk: vaders, broers, ooms waren gesneuveld, fabrieken en werkplaatsen bleven leeg, duizenden gewonden keerden terug, velen mentaal geknakt door de frontervaringen. Gesneuvelden werden begraven op vaak provisorisch aangelegde begraafplaatsen achter de frontlinie. Tienduizenden zijn nooit terug gevonden.

Na de wapenstilstand in 1918 leek de publieke opinie de oorlog zo snel mogelijk te willen vergeten, maar tegelijkertijd ontstond bij velen juist belangstelling voor de voorbije oorlog. Opvallend is hoe snel de toeristenindustrie zich op de oorlog stortte: de uitgeverijtak van de Franse bandenfabrikant Michelin kwam al in 1919 met de eerste van de serie *Guides Illustrés Michelin des Champs de Bataille* en een jaar later met Engelse edities, de *Michelin Illustrated Guides to the Battlefields*: toegankelijke gidsjes met foto's en kaartjes over de slagen bij de Somme en Verdun. Daarmee was het slagveldtoerisme geboren, een activiteit die voortduurt tot op de dag van vandaag en die de komende herdenkingsjaren alleen maar zal toenemen.

Pas na 1920 leek het voormalige thuisfront de confrontatie aan te kunnen met de daadwerkelijke verschrikkingen van de oorlog. Dat kwam niet alleen door de duizenden inmiddels huiswaarts gekeerde gewonde en verminkte mannen. Fotoverslagen, memoires van bevelhebbers, officiële verslagen van het oorlogsverloop, maar vooral literatuur en poëzie over de Grote Oorlog, brachten met terugwerkende kracht de oorlogsellende in de huiskamers van Engeland, Frankrijk en Duitsland: gedichten van onder anderen Engelse frontsoldaten als Siegfried Sassoon, John McCrea, Robert Graves en de latere anarchistische kunsthistoricus Herbert Read. In romanvorm gegoten oorlogsbelevenissen als *Le Feu* (*Het vuur*) van Henri Barbusse, *Krieg* (*Oorlog*) van Ludwig Renn en natuurlijk *Im Westen nichts Neues (Van het westelijk front geen nieuws)* van Erich Maria Remarque, werden bestsellers. Door de realistische verfilming van dit boek (1930) kregen bioscoopbezoekers voor het eerst een visuele indruk van wat zich aan het front had afgespeeld.

Veel van deze auteurs beschouwden hun werk als een waarschuwing tegen oorlog en militarisme. Aan toekomstige generaties moest duidelijk gemaakt worden dat oorlog nergens toe leidt. Een soortgelijk idee had postgevat bij de Duitse libertair Ernst Friedrich. Het credo *Nooit meer oorlog!* probeerde hij vorm te geven door de uitgave van een anti-oorlogsboek: *Oorlog aan den oorlog!*

OORLOGSELLENDE

Oorlog aan den oorlog! verscheen in 1924. Ernst Friedrich (1894-1967) bracht een collectie foto's uit de oorlog bijeen, waarop onverbloemd alle oorlogsellende in beeld werd gebracht: lijken, massagraven, soldaten met lichamelijke- en gezichtsverminkingen, vernielingen van natuur, steden en dorpen. Friedrich liet iedere foto vergezeld gaan van een ironisch onderschrift. Bij de foto van een hoopje menselijke resten in een kistje: 'de heldendood op het slagveld.' 'Het soldatenleven is verrukkelijk,' staat er onder een foto van een massagraf.

Door deze – nog steeds – schokkende foto's af te wisselen met propaganda-illustraties en officiële uitspraken van militaire autoriteiten, probeerde Friedrich de militaire heroïek door te prikken, het oorlogsdenken aan de kaak te stellen en de absurditeit en waanzin van oorlog aan te geven. Een foto van een oorlogsinvalide die poogt met een artificiële arm nog enige arbeid te verrichten, plaatste Friedrich naast die van een goedgemutste Engelse koning op een zeiltochtje; een foto van een massagraf met dode soldaten staat tegenover een kiekje van de Duitse kroonprins die zijn windhonden uitlaat. Bij een opname van een oorlogsinvalide schrijft hij: 'de dank des vaderlands is u verzekerd.'

Wanneer in 1914 de oorlog uitbreekt is Ernst Friedrich twintig jaar oud. Hij was in 1894 in Breslau geboren als dertiende kind van een wasvrouw en een zadelmaker. Hij had graag acteur willen worden of tekenen of beeldhouwen willen studeren, maar in plaats daarvan werd hij leerling bij een uitgeverij en later fabrieksarbeider. 's Avonds studeerde hij voor acteur. Voor en tijdens de oorlog was hij actief in allerlei socialistische en communistische jeugdbewegingen. Tijdens de oorlog radicaliseerde zijn denken en neigde hij steeds meer naar antimilitaristische opvattingen. Hij weigerde dienst te nemen in het Duitse leger en werd daarom enige tijd in een inrichting geplaatst.

Na de oorlog nam hij deel aan allerlei antimilitaristische en revolutionaire activiteiten. Tijdens de novemberrevolutie van 1918 werd hij lid van de Freie Sozialistische Jugend, opgericht door Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, die opriep tot revolutie en uitbanning van oorlog. Als spreker en organisator was hij actief in her en der opduikende politieke groeperingen, laverend tussen onafhankelijke socialisten en de jeugdbeweging van de communistische partij.

In 1921 richtte hij het tijdschrift *Freie Jugend* op en verzorgde hij de uitgave van *Proletarischer Kindergarten, ein Märchen- und Lesebuch für Kinder*, een kinderboek tegen oorlog en militarisme. De basisgedachte achter dit kinderboek zou later ook de grondslag vormen voor *Oorlog tegen den oorlog!*: kinderen en jongeren worden door school, kerk en andere maatschappelijke instellingen voorbereid op de te voeren oorlog.

Door de verbondenheid van kapitaal, staat en leger, worden kinderen vertrouwd gemaakt met de mentaliteit en de machinerie van de oorlog. De kiem hiervan werd volgens Friedrich al in het gezin gelegd: 'De moeder, die het kindje op haar schoot soldatenliedjes voorzingt, bereidt den oorlog voor! De vader, die soldatenspeelgoed aan zijn jongen geeft, wekt de oorlogsgedachte bij hem op!' Het kapitaal is weliswaar de oorzaak van oorlog, maar 'schuldig aan den oorlog zijn wij zelf!'

Daarom is het zaak, zo stelde Friedrich, dat al in de opvoeding kinderen wordt bijgebracht dat oorlog niet een vanzelfsprekend gegeven is. Hij riep daarom op tot het boycotten van oorlogsboeken en oorlogsspeelgoed en bepleitte een actief verzet tegen oorlog door middel van de algemene werkstaking en dienstweigering: 'Bevolkt liever alle gevangenissen en tuchthuizen, en alle gekkenhuizen van de wereld, dan voor dat kapi-

taal te moorden en te sterven.' Hij riep de vrouwen op de mannen niet naar het front te laten gaan: 'Moeders van alle landen, vereenigt u.'

GEBROKEN GEWEER

Friedrich stond voor een actief verzet tegen oorlog, in de geest van Tolstoj en Gandhi, pacifistisch-anarchistisch van aard. Hij geloofde in een geweldloze wijze van verandering en richtte zich tegen geweld en onderdrukking door staten en in het algemeen.

Oorlog aan den oorlog! verscheen in twee delen, maar later bracht Friedrich de uitgave terug tot één deel. Friedrich had voor de samenstelling van het boek alleen de beschikking over foto's uit Duitse bronnen, maar voor zijn internationaal bedoelde boodschap was dat geen bezwaar. De inleiding van het boek en de fotobijschriften waren in vier talen (Engels, Duits en Frans en een wisselende vierde taal, afhankelijk van het land waarvoor de uitgave was bestemd). Er bestaan onder andere uitgaven met Nederlandse, Noorse en Russische teksten. Friedrich beweerde later dat de uitgave in zo'n veertig talen was vertaald, maar bewijs hiervan is niet te achterhalen.

In samenwerking met uitgeverij Freie Jugend verscheen *Krieg dem Kriege! Guerre à la Guerre! War against War! Oorlog aan den oorlog!*, in Nederland in 1924 bij de Roode Bibliotheek van Gerhard Rijnders te Zandvoort, in 1927 gewijzigd herdrukt. De Nederlandse vertaling van de teksten was van de hand van Arthur Müller Lehning.

Om zijn strijd tegen oorlog en militarisme kracht bij te zetten ontwierp Friedrich het symbool van het gebroken geweer, een herkenningsteken wat internationaal voor de strijd tegen het militarisme zou moeten dienen. In Nederland werd het door de IAMV, de Internationale Antimilitaristische Vereeniging gebruikt. Het verscheen op ansichtkaarten, affiches en plaquettes. Speldjes met het symbool vonden in die jaren gretig aftrek. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw werd het symbool opnieuw gebruikt door de antimilitaristische beweging Onkruit, bij acties, op posters en in publicaties, vaak in combinatie met de leus 'Geen man, geen vrouw, geen cent voor het militarisme'.

In het begin van de jaren twintig begon Ernst Friedrich fondsen te werven en materiaal te verzamelen voor de oprichting van een Anti-Oorlogsmuseum, dat een centrum van anti-oorlogsactiviteiten zou moeten worden. Friedrich wist een oud pand in Berlijn te vinden waar hij in 1925, aan de Parochialstrasse 29, zijn museum opende. Boven de ingang hing in reliëf het symbolische gebroken geweertje, boven de etalageruit breeduit de letters Anti-Kriegsmuseum. Het herbergde een tentoonstellingsruimte, een boekhandel, een kinderbibliotheek en een drukkerij.

Na de machtsovername door Hitler werd het museum door de nazi's gesloten. Op een foto uit begin 1933 staan vijf SA-mannen wijdbeens voor het pand. De naam en het gebroken geweertje zijn verwijderd, uit het zolderraam hangt de hakenkruisvlag. Het pand werd een lokaal voor de plaatselijke SA-afdeling.

Ernst Friedrich werd gevangen gezet, maar onder internationale druk, onder andere van Amerikaanse Quakers, werd hij later vrijgelaten. Hij slaagde erin naar Frankrijk te ontkomen. Daar probeerde hij zijn museum opnieuw op te zetten, maar met de Duitse inval in Frankrijk was dit tot mislukken gedoemd. Hij sloot zich vervolgens aan bij het Franse

verzet in Nîmes en wist onder andere te voorkomen dat een groep joodse kinderen uit een kindertehuis werd gedeporteerd.

Friedrich bleef na de oorlog in Frankrijk wonen. Bij een bezoek aan Parijs in 1965, nam de toenmalige burgemeester van Berlijn, Willy Brandt, alle tijd om Ernst Friedrich te bezoeken. Friedrich overleed in 1967.

Sinds 1982 is in Berlijn opnieuw een Anti-Kriegsmuseum geopend: Brüsseler Strasse 21. Het wordt onderhouden door Tommy Spree, de kleinzoon van Ernst Friedrich, met ondersteuning van vrijwilligers. In het museum zijn voorwerpen, documenten en foto's te zien uit beide wereldoorlogen. Men hoopt zo het antimilitaristische en anti-oorlogsgedachtengoed te kunnen uitdragen en de herinnering aan Ernst Friedrich levend te houden.

BRONNEN

Joachim Berger, *Berlin, freiheitlich & rebellisch,* Goebel Verlag, Berlin z.j. – Ernst Friedrich, *Oorlog tegen den oorlog!*, De Roode Bibliotheek, Zandvoort 1924, 1927 – Ernst Friedrich, *War against War!*, introduction by Douglas Kellner, Real Cornet Press 1987 – Jon Silkin, *The Penguin Book of First World War Poetry,* Penguin Books, London 1979 – Martin Smit, 'Ernst Friedrich en zijn oorlog tegen de oorlog', in *De Vrije Socialist*, zomer 1995; www.anti-kriegsmuseum.de

LITERATUUR

Chrisje en Kees Brants, *Velden van weleer, Reisgids naar de Eerste Wereldoorlog,* Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1993 – Malcolm Brown, *The Imperial War Museum Book of the Western Front*, Sidgewick & Johson, London 1993 – Alistair Horne, *The Price of Glory, Verdun 1916*, Macmillan, London 1962 – Martin Middlebrook, *The First Day on the Somme*, Penguin Books, Harmondsworth, 1971 – Martin & Mary Middlebrook, *The Somme Battlefields,* Viking/Penguin, London 1991 – Denis Winter, *Death's Men, Soldiers of the Great War,* Penguin Books, Harmondsworth 1987.

NEDERLAND: ANARCHISTEN EN SOLDATEN TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

Ron Blom

Anarchisten moeten weinig hebben van het leger. 'Niet met de wapenen der barbaren' en 'De Wapens Neder' zijn bekende antimilitaristische leuzen waarmee anarchisten leger en vloot tegemoet treden. Dit jaar is het honderd jaar geleden dat de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Een massaslachting was het resultaat en pas na enkele jaren begon het tij te keren. Keizerrijken en tsarisme vielen en er deden zich revolutionaire ontwikkelingen voor. Maar hoe zat het in Nederland?

Anarchisten, syndicalisten en antimilitaristen hadden gehoopt een oorlog via massale weigering te kunnen voorkomen. Nederland bleef buiten de oorlog maar het land mobiliseerde wel en daardoor werd de samenleving volgens revolutionair-links verder gemilitariseerd. De meeste Nederlanders beschouwden de mobilisatie echter als een middel om het land buiten de oorlog te houden. Dit leidde tot een ideologisch dilemma. Anarchisten, syndicalisten en antimilitaristen waren tegen het leger, maar wilden wel massa-aanhang creëren om het kapitalisme en militarisme te beëindigen. Verder wilden zij de band met de gemobiliseerde achterban in het soldatenpak onderhouden.

Al eerder sluimerende conflicten en meningsverschillen traden bij het uitbreken van de Grote Oorlog pijnlijk aan de oppervlakte. Socialisten mochten in het algemeen dan wel eensgezind zijn in hun afwijzing van oorlog en militarisme, maar een andere kwestie was hoe deze te bestrijden. Het ging hierbij om thema's, die niet altijd even makkelijk te scheiden waren. De wapens neer of de wapens hier; hervormingen versus revolutie; wel of geen verdediging van het nationale grondgebied; en moeten socialisten opkomen voor het volksleger?

Dit laatste was een door de sociaaldemocraten en links liberalen gebruikt concept van een sterk gedemocratiseerd dienstplichtig leger dat gebaseerd was op de ervaringen van de Franse Revolutie, waarbij het reactionaire officierenkorps voor de oude orde stond. Andere kwesties waren: in hoeverre moet de jeugdbeweging de vrije hand krijgen om activiteiten te organiseren; moet om soldatenwerk te kunnen doen rekening gehouden worden met de aparte militaire wetten en verordeningen of niet en gaat het juist om ontmaskering van het verfoeilijke militarisme; komen socialisten ook op voor de belangen van beroepssoldaten en -matrozen of is het motto dat ze 'geen schik in hun baantje' moeten krijgen; en tenslotte: in hoeverre is er sprake van vermaatschappelijking van de krijgsmacht en niet van een militarisering van de burgermaatschappij?

De radicale politieke groeperingen, zoals vrije en revolutionaire socialisten, waren klein en bovendien verdeeld. Om zich te onderscheiden van de sociaaldemocratie moesten zij zich extra profileren en zich tegen haar afzetten. Een probleem daarbij was dat onder de bevolking de overtuiging heerste dat juist door de mobilisatie het land buiten de oorlog was gebleven. Het zou mede hierdoor moeilijk blijken een massabeweging op te bouwen. De eerste mobilisatiejaren kenmerkten zich dan ook door angstvallige pogingen dit toch te realiseren.

ANARCHISTISCHE SOLDATENORGANISATIES

Hoewel anarchisten, antimilitaristen en grote delen van de syndicalistische beweging hoog inzetten op de dienstweigering, waren hun activiteiten toch ook op soldaten gericht en ontstonden er in de mobilisatietijd her en der soldatenclubs van hun richting. Dat had vooral te maken met de problemen, die mensen ondervonden bij het weigeren. Het recht op dienstweigering was nog niet bij wet geregeld en degenen die toch weigerden, veroordeelde de krijgsraad tot maximaal tien maanden gevangenisstraf. Bovendien bleven vrouwen en kinderen van gevangenen verstoken van de militaire vergoedingen, slechts was voor deze mensen een geringe uitkering op grond van de Armenwet van 1912 mogelijk. Velen weerhield dat van weigering. Massale dienstweigering bleek in de praktijk destijds onhaalbaar. Individueel gebeurde dit voor 1914 op bescheiden schaal.

Binnen het anarchisme waren er als het ging om soldatenwerk verschillende meningen te onderscheiden. Ten eerste was er de stroming rond de vrije socialist Gerhard Rijnders. Zij was vooral individualistisch georiënteerd. Sommigen binnen deze stroming waren aanhanger van het anarchisme van de daad. Zij waren niet afkerig van het plegen van aanslagen. Het verrichten van legerdienst was voor de meesten onverenigbaar met hun opvattingen. Ook de anarchisten van wie het gedachtegoed op het christendom (tolstojanen en christensocialisten) gebaseerd was, weigerden dienst op persoonlijke gronden. Daarnaast waren er de vrije socialisten, die voorstanders waren van de 'onafhankelijke', niet aan een bepaalde politieke partij gebonden revolutionaire vakbeweging, het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS). Zij waren antinationaal en in de strijd tegen het kapitalisme was een grote rol weggelegd voor de algemene werkstaking van arbeiders en soldaten. Werken onder en met soldaten werd in deze kringen van meer belang geacht.

Het waren dan ook mensen uit deze laatste hoek die, met ondersteuning van de revolutionaire vakbeweging NAS, vanaf december 1914 soldatenclubs oprichtten. Agitatie tegen kapitalisme en militarisme hadden deze vrije socialisten als doelstellingen. Binnen revolutionair-links vormden de soldatenverenigingen een belangrijk propagandamiddel. Het boegbeeld van het anarchisme in Nederland, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, trad als spreker zowel in Rotterdam als in Tilburg voor de soldaten op. In een vijftiental plaatsen heeft een dergelijke onafhankelijke mobilisatieclub bestaan. Er vonden bijeenkomsten plaats met aantallen bezoekers variërend van tientallen tot honderden in bijvoorbeeld Den Helder, Utrecht, 't Gooi, Ede, Den Haag en Apeldoorn. In de laatste plaats was de club betrokken bij hevige soldatenonlusten die in juni en juli 1915 uitbraken ten gevolge van de slechte legering.[1]

Op bijeenkomsten van de clubs treden diverse vooraanstaande sprekers op als Christiaan Joost Akkerman, Nico Schermerhorn, Salomon Worms, Johnnie

Harinck, Dirk Klomp, Siebe Rinkema en Bernard Lansink sr. en jr. Wat betreft sterkte steken twee steden er duidelijk bovenuit: Tilburg en Leiden.[2] Hier boezemden de soldatenclubs de autoriteiten dusdanig angst in, dat er een landelijke repressiegolf op touw gezet werd. Het streven was alle clubs de nek om te draaien en uiteindelijk slaagde men daarin. Overigens maakten de activisten het de autoriteiten soms wel erg makkelijk. Er werd geen geheimhouding betracht bij het organiseren van de bijeenkomsten en de betrokken militairen waren vrij snel bekend bij de autoriteiten. Na de zomer van 1915 horen we er niets meer van.

De gebeurtenissen in het jaar 1917 gaven revolutionair-links een nieuwe impuls. Het aardappeloproer in juli in Amsterdam, waarbij vrouwen een vooraanstaande rol speelden, en de deels mislukte onderdrukking ervan door onder meer het leger (omdat sommige soldaten weigerden te schieten op de hongerige bevolking) maakte duidelijk dat weigerende soldaten voor de arbeidersklasse belangrijk waren.[3] De omverwerping van het tsaristische regime in Rusland bracht de hoop dat het kapitalistische systeem kwetsbaar was en revolutie mogelijk. Het leidde tot het vormen van soldatenraden. Er verschenen echter twee typen raden. Anarchisten vormden de Arbeiders- en Soldatenraden en er ontstonden onder aanvoering van Gerard van het Reve (de vader van de volksschrijver) Tribunistische Soldatenraden.

De zogenaamde Soldaten- en Arbeidersraden (SAR), ook soms Arsols geheten, zouden in het bijzonder in Amsterdam enige aanhang creëren. Maar het waren vooral arbeiders en in mindere mate soldaten die de organisatie steunden. Betrokken activisten waren Willem Hofman, Charles Georges, Jo Priem, Jan Postma en Arie Grootveld. Ook waren er banden met Duitse gedeserteerde geestverwanten als Rudolf Rocker. Van een landelijke beweging kwam echter weinig. Van alle soldatenclubs was deze Amsterdamse SAR echter wel het meest gevaarlijk voor het gezag in Nederland, want de leden produceerden bommen bedoeld voor het plegen van aanslagen. Hoewel de beweging klein was, niet erg groeide en er nooit een actie in die zin slaagde, was het streven naar de daad voor de autoriteiten reden genoeg om de beweging te infiltreren.[4]

Alle raden bleven klein en er ontstond geen sterke overkoepelende organisatie. In geen enkel geval kon men spreken zoals in Rusland (en later in Duitsland) van door soldaten gekozen organen. Veeleer was er sprake van geheime comités. Het in de loop van de oorlog ontstane gebrek aan interesse van de soldaten in politieke, laat staan revolutionaire activiteiten zal hier niet vreemd aan zijn geweest. Afgezien van de houding van de autoriteiten hadden de raden zich mogelijk beter kunnen ontwikkelen als ze behalve de revolutie ook verbetering van de arbeidsvoorwaarden van de soldaat als doelstelling hadden gehad. Het zou er echter niet van komen. Dit toont aan dat het revolutionaire van links met name school in haar woorden en minder in haar daden. Van gecoördineerde activiteiten was in het geheel geen sprake. Hun kracht lag meer in het inspelen op onvrede en concrete plaatselijke situaties.

REVOLUTIEPOGING TROELSTRA

Niemand verwachtte in oktober en november 1918 dat een mogelijkheid van een omwenteling zich zou voordoen. Nog minder hadden zij verwacht dat de sociaaldemocraten onder leiding van Pieter Jelles Troelstra daartoe het voortouw zou nemen.

Hoewel het er op het eerste gezicht nogal militant aan toe ging, bleek het in de praktijk allemaal niet zo'n vaart te lopen. Alle ronkende retoriek ten spijt, waren de autoriteiten door infiltratie, vooral waar het Amsterdam betrof, vrij goed op de hoogte. Ze boden anarchisten zelfs de helpende hand bij de levering van wapens.

Soms leken zij door de constante geruchtenmachine en overijverige informanten op het verkeerde spoor gezet te zijn. Zo hielden zij een locatie in Zeeland in de gaten waar wapens opgeslagen zouden liggen, maar dat uiteindelijk een bordeel bleek te herbergen.

Op 13 november 1918 vond in Amsterdam na een massameeting met onder andere Domela Nieuwenhuis als spreker de zogeheten dolle demonstratie plaats. Hierbij vielen drie doden. Tot grote geruststelling van een politie-infiltrant vonden de voorlieden van de Soldaten- en Arbeidersraad 'zijn' handgranaten beter dan die, welke zij van de Artillerie-inrichting Hembrug hadden gestolen. Zijn handgraten mochten er dan wel echt uitzien, maar hadden bewust geen explosieve lading.

Toen eind oktober 1918 de muiterij in de Harskamp en een twintigtal andere plaatsen plaatsvond en de situatie in Europa revolutionaire trekken begon te vertonen, was de toestand in het Nederlandse leger en op de vloot niet dusdanig dat een omwenteling viel te verwachten. Er was geen revolutionaire organisatie met massa-aanhang in de maatschappij en zeker niet in de krijgsmacht. De verschillende soldatenraden waren erg klein en oprichting en opheffing volgden elkaar in den regel snel op. Slechts zijdelings had een enkele raad iets met onlusten te maken. Dat was ook niet primair hun doelstelling, al hadden zij er wel gaarne op in willen spelen. De onder sociaaldemocratische invloed staande marinebonden (voor beroeps- en dienstplichtige militairen) waren evenmin betrokken bij onlusten en ondersteunden deze ook niet.

Voor zover bekend waren er geen raden op de vloot, al waren er wel radicale matrozen. Een daarvan was Jo de Haas, die als veertienjarige bij de marine ging en besloten had om dienst te weigeren.[5]

Alleen in Indië deed de situatie revolutionair aan. De koloniale autoriteiten hadden het moeilijk om het gezag binnen leger en marine te handhaven. Juist deze instituten waren van belang om voor orde in de koloniën te zorgen. Ook de gematigde bondsleiding in Den Helder verloor haar invloed. Daarnaast was er de Soldatenbond in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) die belangenbehartiging en revolutie hand in hand wenste te laten gaan. Maar het waren vooral de Nederlanders die hierbij betrokken waren. Integratie van de inheemse militairen had nog maar nauwelijks plaatsgevonden.[6]

In november 1918 waren het juist de organisaties die zich steeds voor het bevorderen van een dergelijke omwenteling hadden ingespannen, die meenden dat het tijdstip voor veranderingen nu niet was aangebroken. De soldatenraden kenden dan ook niet veel toeloop in de rode week. Activiteiten bestonden voornamelijk uit het organiseren van betogingen, agitatie tegen de gevolgen van de oorlog en propaganda voor de revolutie. De organisatie om te breken met het kapitalisme hadden ze echter nog lang niet voor elkaar. Veel arbeiders

hadden nog steeds vertrouwen in de sociaaldemocratie en de aanhang van de revolutionairen was dan ook niet groot.
Ondanks het uitblijven van een revolutionaire situatie moesten de radicalen wel iets doen toen de gematigde sociaaldemocraat Troelstra in november 1918 zijn befaamde revolutiepoging deed. Onder de gegeven omstandigheden konden zij niet werkloos toekijken. Op verschillende plekken vonden massabijeenkomsten plaats waarbij ook militairen aanwezig waren. Leden van de Amsterdamse SAR waren betrokken bij de gebeurtenissen van 13 november (de 'dolle demonstratie'). Zij liepen mee met de massa, waaronder vierhonderd soldaten en matrozen. Aangekomen bij de cavaleriekazerne in de Sarphatistraat probeerden zij het toegangshek met een bijl te forceren. Eén SAR-lid trok een revolver om daarmee te schieten op de soldaten aan de kazernepoort. Daarna gooide hij de eerder genoemde handgranaat, die geleverd was door de inlichtingendienst en dus niet afging.
Het afkondigen van de demobilisatie stelde de soldaten tevreden. De autoriteiten waren zich zeer bewust van de risico's. Dat bleek niet alleen uit de zeer snel (op de dag van de wapenstilstand namelijk 11 november, de internationale situatie was zeer instabiel) afgekondigde demobilisatie, maar ook uit de ontwapening van de vloot in Den Helder. Het als rood bekend staande beroepspersoneel werd door regering en marineleiding dusdanig onbetrouwbaar geacht dat actie nodig was. De bonden, voor welke deze actie als een verrassing kwam, speelden in op deze situatie door het stellen van eisen inzake arbeidsvoorwaarden. Aan een mogelijkheid van een omwenteling dachten zij nauwelijks.

Naar aanleiding van de gebeurtenissen in Nederland en de rest van Europa dachten soldaten en matrozen in Indië hier wel aan. Hier kwam het tot de spontane oprichting van raden die een opstand beraamden. De leidende revolutionairen, in principe voorstander hiervan, zagen echter bezwaren. Zij vonden het tijdstip te vroeg, temeer daar het gebied zeer geïsoleerd lag en de integratie van de inheemse bevolking in hun organisaties nog verre van voltooid was. Het aantal betrokken militairen was klein en hun onmacht groot. De autoriteiten traden op met harde hand.

DEMOBILISATIE

Na november 1918 spanden ook de revolutionairen zich opmerkelijk genoeg in voor de soldaten. Mogelijk realiseerden zij zich dat het propageren van een omwenteling alleen niet tot de gewenste massa-aanhang leidt. Na de demobilisatie probeerden de radicalen met kracht soldatenraden te formeren en discussieerden zij over doel en opzet hiervan. Verder trachtten zij gewapende rode gardes op te richten om zichzelf te kunnen verdedigen tegen paramilitaire contrarevolutionaire groepen als de burgerwacht. Veelvuldig kregen de vrije en revolutionair-socialisten nu te maken met tegenwerking door de autoriteiten. Het opzetten van een centrale inlichtingendienst had een flinke impuls gekregen en in vele plaatsen waren burgerwachten actief.[7]
De revolutiepoging liep zoals we nu weten door een gebrek aan coördinatie en voorbereiding op niets uit. Slechts kwam het tot het versneld doorvoeren van hervormingen zoals het vrouwenkiesrecht en de achturige werkdag. Maar van een socialistische revolutie kon het niet komen. De mislukking leidde tot veel frustratie bij links. Maar ook heerste er het gevoel dat het in de toekomst beter zou moeten. In Duitsland was de revolutie nog gaande en dat bood hoop. De leden van de SAR in Amsterdam ontwikkelden weliswaar steeds minder activiteiten en zouden spoedig opgaan in andere organisaties, maar er was ook plaats voor nieuwe initiatieven. In januari 1919 werd officieel opgericht de revolutionaire Bond van Gedemobiliseerden (BvG). Deze op initiatief van NAS-leider Lansink jr. ontstane bond voerde een felle strijd voor verbetering van de financiële positie van de gedemobiliseerden en was vooral in Amsterdam erg sterk. Gedurende de zomer van dat jaar zou deze bond echter verlopen.
In Friesland kwam het tot een professioneel aandoende organisatie: de 'Provinciale Raad van Arbeiders en Soldaten'. De leiding was in handen van Murk Bottema. Er kwam voor drie maanden een betaalde propagandist in de persoon van de vakbondsman Loek Spanjer, die heel Friesland afreisde om arbeiders- en soldatenraden te stichten. Ook had de organisatie een blad, *Wereldorde* genaamd. Toen op 29 juni de balans werd opgemaakt van ruim een half jaar arbeid, bleek dat in totaal twaalf

plaatsen (waaronder het nabij Appelscha gelegen Donkerbroek, Noordwolde en Jubbega) een arbeiders- en soldatenraad was gevormd. De raden tezamen hadden 175 leden. Er werden ongeveer 38 vergaderingen en vijf debatvergaderingen georganiseerd. Toen de propagandist was vertrokken, verminderde het aantal activiteiten. Tijdens de zomer van 1919 bloedde de beweging, zoals de organisatie van gedemobiliseerden, dood. Na 1919 had soldatenwerk amper nog prioriteit. Dit had mede van doen met de demobilisatie en daardoor het kleiner wordende leger. Stakingen en ander sociaal-economisch nieuws verdrongen de kazerneberichten. Alleen de communistische partij (CHP) had hier nog oog voor, maar door dit standpunt isoleerde zij zich van andere linkse groepen. Na de grote slachting van de Eerste Wereldoorlog was het motto van de jaren twintig: pacifisme. De anarchisten bleven zo nu en dan antimilitaristische pamfletten verspreiden onder de soldaten. Maar over het algemeen bevatten die pamfletten oproepen tot dienstweigering. Ten tijde van de hongerstaking van de bekende dienstweigeraar Herman Groenendaal van de 'vredeslichting 1921' deelden anarchisten en antimilitaristen pamfletten uit aan de 'Soldaten Kameraden' met daarin: 'Weigert den Militairen Dienst! Verlaat de Kazerne! Kiest de zijde van het recht! Kiest de zijde van Groenendaal Eischt de Vrijheid van dezen held! Vereenigt U met de arbeiders! Weg met het militarisme!' De Roode Bibliotheek van Rijnders bracht de brochure *Dienstweigeren of Soldaat worden?* uit.

Aan de rumoerige periode van de Eerste Wereldoorlog was voorlopig een einde gekomen. De anarchisten probeerden nog wel van buitenaf propaganda op de soldaten los te laten, maar actievoeren onder de in het soldatenpak gehesen arbeiders zoals tijdens de mobilisatie was definitief voorbij.

Het proefschrift *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18*, van Ron Blom en Theunis Stelling (2004), is uitverkocht, maar her en der nog in de ramsj te vinden. En ook op internet is het via de volgende link http://dare.uva.nl/record/121882 te downloaden.

NOTEN

(1) Zie de vier artikelen van Blom/Stelling over de muiterij in Apeldoorn in: *Oud Apeldoorn Actueel*, jrg. 12, nr. 4, 5 en 6 en jrg. 13, nr. 1. Zie ook het artikel van Ron Blom elders in dit nummer. – (2) Blom/Stelling, 'Revolutionaire soldaten in Leiden. De onafhankelijke mobilisatieclub in 1915' in *Leids Jaarboekje 2005*, p. 87-104. Zie ook het artikel van Ron Blom elders in dit nummer. – (3) Zie voor het aardappeloproer de bijdrage van Anne Petterson in de najaar 2014 te verschijnen *De Grote Oorlog 1914-1918, Kroniek Amsterdam en de Eerste Wereldoorlog*, onder redactie van Henk van der Linden en Ron Blom. – (4) Blom, '1918: Geheim agent Wooning actief in soldaten- en arbeidersraad, p. 26-31, *de AS*, nr.176, (*Infiltratie*). – (5) Jo de Haas besprak in allerlei linkse bladen het seksuele vraagstuk. Hij verzette zich tegen de strafbaarstelling van homoseksualiteit en kwam op voor het homohuwelijk. Zie: Blom, 'Jacob Israël de Haan en de socialistische beweging over homoseksualiteit en jodendom', *Buiten de Orde*, 2013, nr. 3. – (6) Blom, 'Sneevliet en de onrust onder soldaten en matrozen in Nederlands-Indië, 1914-1919' in *De Grote Oorlog 1914-1918, Kroniek nr. 26*, Soesterberg 2013, p. 13-73. – (7) Op internet is een uitgebreide en ook voor de sociale geschiedenis interessante *database* te raadplegen. In deze database worden duizenden bekende en onbekende lokale radicale activisten met hun functies en activiteiten genoemd. http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940

1915: HET DIENSTWEIGERINGSMANIFEST EN HET GROEIENDE ANTIMILITARISME

Arie Hazekamp

De algehele oorlogsdreiging in Europa als gevolg van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bracht ons land in rep en roer. Eind juli 1914 werden 200.000 mannen gemobiliseerd en onder de wapenen geroepen.[1] *Zou Nederland daadwerkelijk buiten de oorlog blijven, was de beangstigende vraag die de bevolking bezig hield. De SDAP schaarde zich achter de regering, beriep zich op de 'nationale gedachte' en bood de 'godsvrede' aan teneinde alle verschillen te overbruggen en gezamenlijk het oorlogsgevaar af te wenden. Troelstra bracht zelf zijn zoon naar diens legeronderdeel.*
De vrije socialisten in Nederland bleven op het vertrouwde antimilitaristisch standpunt staan. Op 1 augustus, de tweede mobilisatiedag verscheen in verschillende (arbeiders)bladen het manifest 'Oorlog aan den oorlog' dat ondertekend was door de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV), het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en een aantal bonden dat bij deze revolutionaire vakcentrale was aangesloten.[2]

Fel hekelde men de misdadige houding van de sociaaldemocraten, die in ieder oorlogvoerend land het wapengekletter steunden. De beweging keerde zich tegen 'de leugen van de vaderlandsliefde'. Gerhard Rijnders, inmiddels de rechterhand van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, verwoordde het eind augustus 1914 zo: 'Wij anarchisten blijven pal staan in den strijd tegen den werkelijken vijand. Wij spuwen op 't vaderland dat ons als elk ander land slechts moeitenvollen arbeid en ontbeering gunt, wij lachen om de grenzen door heerschers en roovers tusschen de volken getrokken en onbluschbaar brandt in ons 't heilig vuur van opstand tegen de werkelijke belagers van ons geluk...'[3]
In diverse steden werden protestbijeenkomsten belegd. In Groningen belegden de vrije socialisten met het Plaatselijk Arbeids-Secretariaat (de lokale steunpunten van het NAS) in augustus 1914 een vergadering waar men zich tegen de oorlog uitsprak. Eén van de sprekers was Hendrik Kaspers, de redacteur van het weekblad *De Arbeider*. Hij hekelde de houding van de SDAP in het parlement en stelde vast: 'Wij anarchisten, daarentegen blijven de ouden. Wij hebben niet de minste reden de propaganda te staken'.[4] De oorlog en de sociale ellende die er uit voortvloeide, gaf de vrijsocialistische beweging een enorme impuls.
In januari 1915 nam het Landelijk Comité van de IAMV het initiatief te komen tot een breder antimilitaristisch front tegen de oorlog. Van de IAMV konden slechts antimilitaristische verenigingen lid worden, terwijl de opzet van de Federatieve Bond tegen het Militarisme juist was om andere organisaties bij het verzet tegen de oorlog te betrekken. Het initiatief hiertoe was mede uitgegaan van Hendrik Kaspers. Onder andere de bekende voorvechtster van vrouwenrechten Wilhelmina Drucker was bij het organiserend comité betrokken.

De bond werd begin maart 1915 opgericht na een vergadering in Amsterdam, waar van de vijfhonderd uitgenodigde organisaties en groepen er 57 aanwezig waren. Het motto van de bond was het vertrouwde 'Geen man en geen cent voor het militarisme'. Opvallend punt uit het program van de nieuwe organisatie was het pleidooi voor een volksreferendum inzake het uitroepen van oorlogen. Met Pasen van dat jaar organiseerde de Bond een meeting waar zo'n vijfduizend mensen bij aanwezig waren.[5]

Saillant detail was dat Domela Nieuwenhuis zo'n bond niet nodig vond. De resolutie die door de oprichtingsvergadering was aangenomen, vond hij te tam. Dat was slechts bedoeld om zoveel mogelijk mensen 'onder één hoedje te vangen'. Een klein groepje dat wist wat het wilde, was hem liever.[6]

CHRISTENANARCHISTEN

Na de succesvolle meeting werd weinig meer van de bond vernomen. Het initiatief werd volledig overvleugeld door een andere antimilitaristische actie, namelijk het Dienstweigeringsmanifest dat in september 1915 verscheen. Tot de initiatiefnemers behoorde de christenanarchist Louis Baehler (1867-1941), oud-dominee van Schiermonnikoog, Oosterwolde en Aduard. Hij schreef de ontwerptekst:

'Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring, richten ons tot het nederlandsche volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militarisme die al meer en meer daarover vaardig wordt. Wij verklaren hier openlijk, dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militarisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger. Voor zoovelen wij ooit tot gewapende landsverdediging verplicht gerekend zouden worden, hopen wij de kracht te bezitten om alle persoonlijke, rechtstreeksche deelname te weigeren, de kracht om liever gevangenisstraf te ondergaan, ja zelfs gefusilleerd te worden, dan ontrouw te plegen aan ons geweten, onze overtuiging of wat wij de hoogste wetten van algemeene menselijkheid achten. Voor zoovele wij – hetzij mannen, hetzij vrouwen – om onderscheidende redenen nimmer in de termen van militieplicht zouden vallen, schenken wij toch door onderteekening onzen zedelijken steun aan hen, die op bovengenoemden grond elke persoonlijke gewelddaad in dienst van het militarisme weigeren, terwijl wij zouden wenschen, ten volle in hunne aansprakelijkheid te mogen en te kunnen deelen. Immers wij beschouwen dienstweigering als een der middelen welker samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken.'

Bijna 180 mensen ondertekenden het manifest dat in een oplage van 25.000 exemplaren verspreid werd.[7] Tot de ondertekenaars behoorden nogal wat predikanten, antimilitaristen en vrije socialisten, zoals Nico Jan Schermerhorn en Lodewijk van Mierop. In de brochure *Nationale weerloosheid* (1915) verdedigde Schermerhorn het manifest. Hij ontzenuwde daarin het argument dat massale dienstweigering het volk weerloos tegenover een onderdrukkende macht zou maken. Juist een volk dat de kracht heeft het militarisme te overwinnen zou zich nimmer laten overheersen door een militaire macht. Deze agitatie kwam hem in september 1916 op vijftien dagen hechtenis te staan, naast een stevige aanvaring met zijn kerk. Eerder, in januari van dat jaar was hij met drie andere dominees uit Noord-Holland vrijgesproken van opruiing wegens gebrek aan bewijs.

Van Mierop werd vanwege zijn ondertekening tot vijftien dagen hechtenis veroordeeld. Zijn verblijf in het huis van bewaring in Amsterdam in oktober en november 1916 beschreef hij in zijn dagboek *Uit de cel* (Soest 1916). Nadien was hij betrokken bij het Steunfonds voor de ondertekenaars van het Dienstweigeringsmanifest.

Een deel van de ondertekenaars was afkomstig uit de Bond van Christen-Socialisten (BCS), een kleine partij, afkomstig uit hervormd-protestantse kringen, waarvan de aanhang door toedoen van de oorlogsellende radicaliseerde. De belangrijkste voorman was de toenmalige predikant Bart de Ligt (1883-1938). De Ligt was destijds predikant in Nunen en Geldrop en werd in juni 1915 verbannen uit de drie zuidelijke provincies verbannen waar de staat van beleg heerste. Dit vanwege een preek waarin hij de kadaverdiscipline van het leger hekelde.

Het Dienstweigeringsmanifest bracht de mobilisatie weliswaar niet in gevaar maar het gaf wel een geweldige stoot aan de antimilitaristische beweging. In oktober 1915 verschenen de tweede en de derde oplage, die in tienduizenden exemplaren verspreid werden, met respectievelijk 326 en 529 ondertekenaars. De oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid leidde tot een flink maatschappelijk debat en had eveneens tot gevolg dat het aantal daadwerkelijke dienstweigeraars aanzienlijk opliep, tot bijna vijfhonderd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. De actie leidde tot toenadering tussen de IAMV, christenanarchisten en christensocialisten.

VERVOLGING

De overheid die van tevoren anoniem was ingelicht over de actie, trachtte door middel van vervolgingen (opruiing) vanaf eind 1915 paal en perk te stellen aan het voor Nederlandse begrippen ongehoord brutale manifest. Diverse prominente ondertekenaars werden gedagvaard en veroordeeld tot aanzienlijke boetes of een paar weken hechtenis. Hendrik Kaspers trad op tijdens een bijeenkomst ter ondersteuning van Louis Baehler.[8]

In sommige gevallen volgde vrijspraak. Minister Cort van der Linden drong bij de wethouders van onderwijs en de besturen van scholen er op aan onderwijzers die hun handtekening niet zouden intrekken, te ontslaan. Minister Ley eiste van de postbeambten hetzelfde. Ambtenaren die getekend hadden, werden voor de keus gesteld hun handtekening in te trekken of ontslag te krijgen. Daarop trokken 183 personen hun ondertekening terug. Degenen die de moed hadden dit dreigement te trotseren, werden zonder pardon ontslagen.[9]

In verschillende plaatsen volgden protestbijeenkomsten. In Den Haag werd de daartoe opgerichte vereniging Dienstweigering als verboden vereniging aangemerkt bij het vervolgen van de bestuursleden. In Leeuwarden sprak Geert van der Zwaag (1858-1923) op een dergelijke bijeenkomst na een zevental jaren publiekelijk gezwegen te hebben wegens ernstige gezondheidsproblemen. De geestdrift over deze actie was bij het socialistisch oud-Tweede Kamerlid tot een dusdanig kookpunt geraakt dat hij hoe dan ook wilde getuigen van zijn antimilitaristisch standpunt.

Onder grote belangstelling vond in december 1915 de zitting in Assen plaats waar Louis Baehler en de christensocia-

list dominee J. B. Th. Hugenholtz (1888-1973), destijds predikant in Vledder, terecht stonden wegen opruiing. Baehler achtte zichzelf te beschaafd om op te ruien. Hij draaide de zaak om en stelde het militarisme voor als vorm van opruiing, omdat het tegen de beschaving ingaat. Indien men het 'getuigen' wilde verbieden, dan kon men evengoed alle verkondiging van het evangelie strafbaar stellen. Baehler werd, na aanvankelijke vrijspraak, in 1916 door het gerechtshof in Leeuwarden veroordeeld tot een boete van 75 gulden (34 euro). Inmiddels was het de autoriteiten duidelijk geworden dat hij een van de gangmakers van de actie was.
Hugenholz werd door hetzelfde gerechtshof ook in hoger beroep vrijgesproken. Hij was door de Eerste Wereldoorlog diep geschokt. 'Na een idyllisch pastoraal leven van één jaar in Vledder, werd ik plotseling opgeschrikt en was het me of de bliksem in mijn ziel sloeg'.[10] Hugenholz zou nadien een van de drijvende krachten achter de antimilitaristische vereniging Kerk en Vrede worden.
De latere christenanarchist J.P. Honnef uit Rotterdam werd als gemeenteambtenaar met ontslag bedreigd. Dit weerhield hem er niet van op te treden in de acties rond het manifest. Zo zat hij in januari 1916 een vergadering voor waar ook Domela Nieuwenhuis sprak. Een maand later zou hij op staande voet ontslagen worden na een protestvergadering te hebben geleid tegen de vervolgingen. Deze rechtszittingen hadden een grote propagandistische waarde: de belangstelling van publiek en pers was overweldigend.
In december 1915 volgde naar aanleiding van de ontslagen van ondertekenaars van het Dienstweigeringsmanifest de oprichting van het Comité voor Gewetensvrijheid. Dit Comité kwam tot stand door toedoen van het NAS, de IAMV en de grootste afdeling van vrijdenkersvereniging de Dageraad, namelijk die in Amsterdam.[11]

DIENSTWEIGERAARS

De vierde oplage van het manifest verscheen met Kerstmis 1915 in een oplage van maar liefst honderdduizend stuks en bevatte tevens de handtekening van Domela Nieuwenhuis en zijn echtgenote Bertha Godthelp. Deze versie was door 577 mensen ondertekend. Eind maart 1916 verscheen de vijfde editie met 912 ondertekenaars in een oplage van vijfendertigduizend stuks. In de zomer van 1916 verscheen een nieuw internationaal manifest waarvan de tekst was aangescherpt. Deze werd door 1070 mensen ondersteund. Velen van hen waren afkomstig uit de vrijsocialistische beweging en de IAMV. Het noorden van het land was goed vertegenwoordigd, met name in Friesland werd de actie flink ondersteund. De ondertekenaars richtten ook een Landelijke Organisatie van Onderteekenaren van het Dienstweigeringsmanifest op, die behalve vergaderingen ook een steunfonds voor de slachtoffers organiseerde.[12]
Vanaf november 1915 kwam daadwerkelijke militaire dienstweigering voor. De latere christenanarchist en arbeidersfilosoof M.A. Romers was de eerste. Hij was juist vader geworden van zijn eerste kind. Voor de rechter verklaarde hij dat indien Christus nu zou leven, hij een dienstweigeraar zou zijn. Ondanks dat hij ziek werd en geestelijk uitgepunt raakte, zou hij zijn straf geheel uitzitten. Het was vooral Hendrik Kaspers die in *De Arbeider* veel aandacht aan de dienstweigeraars schonk. Daarmee stimuleerde hij het dienstweigeren in de drie noordelijke provincies, waar deze toen nog regionale krant verscheen.

De eerste dienstweigeraar uit het noorden is waarschijnlijk Jurrie Zuidema uit Zuidbroek geweest. In *De Arbeider* van 26 februari 1916 werd zijn daad vermeld. Zoals zovele dienstweigeraars uit Groningen en Drenthe zat hij zijn voorarrest uit in de Hendriks- of Emmakaerne in Assen. Hij werd naar Arnhem overgebracht om voor de krijgsraad te verschijnen. Eind september 1916 bezweek hij, waarschijnlijk als gevolg van de slechte omstandigheden en verzorging. Veel van de eerste dienstweigeraars stonden veelvuldig hier aan bloot. Lichamelijk kon hij de strijd niet volhouden, hoewel zijn inzichten niet waren veranderd.[13]
In de maanden daarna volgden de mandenmaker Hendrik Krijthe (Sappemeer), Heikens (Winschoten), Ailko Sesseling (Foxhol), A. Koekoek (Hoogezand), Harm de Vries (Groningen), en de letterzetter Piet van der Veen (Sneek).[14] Deze weigeraars waren allen afkomstig uit plaatsen waar van oudsher de vrijsocialistische beweging goed vertegenwoordigd was. Van der Veen mocht zijn verdedigingsrede niet uitspreken, die daarop in de anarchistische pers verscheen.[15]
Over het algemeen kwam hun daad voort uit de weigering een 'automaat' of 'moordenaar' te worden. Vaak waren ze aanvankelijk wel in dienst gegaan, maar door de dienstweigeringsactie kwamen ze op andere gedachten.
Dat gold voor de 'daglooner' Klaas Haverland, een individueel-anarchist uit de omgeving van Delfzijl. Hij schreef aan de redacteur van *De Arbeider*: 'Vriend Kaspers! Ik dacht u eens een klein briefje te schrijven. M'n celletje is net schoon gemaakt en dus kan ik me op m'n gemak neerleggen te schrijven. Dus ter zake. Van den eersten dag af, dat ik hier ben binnen getreden als dienstweigeraar, dus als mensch, van dien dag af gevoel ik me gelukkig. Niet omdat het zoo prettig en gezellig is, alleen in een cel te zitten, o neen, doch het is toch oneindiger prettiger alleen in een cel als mensch, dan in een militaire kudde als 'n automaat, als 'n willoos werktuig te worden gedrild en afgejakkerd'.[16]
De actieve anarchist Murk Bottema, een groothandelaar in sigaren uit Leeuwarden, stuurde naar aanleiding van zijn oproep een brief naar de burgemeester van Leeuwarden: 'Bij deze zend ik u de papieren betreffende den Landstorm terug en deel ik U mede, dat ik geen gevolg wensch te geven aan een eventueelen oproep om dienst te nemen in het leger of iets dergelijks. Ik wensch noch direct, noch indirect deel te nemen aan den broedermoord, welke men oorlog noemt, en zal dus weigeren soldaat te worden. Ik acht het overbodig om hier verder mijne gevoelens omtrent het vloekwaardige militaire stelsel uiteen te zetten.'[17]

Van der Veen en Bottema hadden beiden het manifest ondertekend en dat gold ook voor twee andere Friese dienstweigeraars, namelijk Meinte Ringia en Dirk Postma. Ringia zou zijn gehele leven actief blijven in de anarchistische beweging. Postma bleef lange tijd in Franeker een steunpunt van de beweging en was actief binnen de IAMV. Kaspers bleef de strijd van de dienstweigeraars ondersteunen, ondermeer door de trouwe publicatie van 'dienstweigeraarslijsten' waarin de vastzittende jongemannen werden vermeld. Daardoor werden ondersteuningsacties mogelijk gemaakt. Behalve dat er veel

naar de vastzittende jongemannen geschreven werd, konden ze zich ook verheugen op bezoek van geestverwanten buiten de gevangenispoort, waar ze toegezongen werden. De reeds genoemde Krijthe schreef in 1916 vanuit de Hendrikskazerne in Assen over zo'n gebeurtenis: 'Geen pen is in staat te schrijven hoe gelukkig we ons door die warme sympathiebetuiging gevoelden. En ik kan u ook nooit genoeg prijzen om de welgemeende liederen, die door het koor ten beste werden gegeven. Toen jullie weg waren, waren we allen bijna te vol om een woord te zeggen…'[18]

Doorgaans kregen de weigeraars uiteindelijk tien maanden celstraf te verduren, vaak op basis van een tweetal processen. In deze oorlogsjaren volgde na de opsluiting in kazernes celstraf in huizen van bewaring. Pas later werden afzonderlijke voorzieningen voor de dienstweigeraars getroffen, zoals in Fort Spijkerboor en later in Veenhuizen.

Hun behandeling in de cel was aanvankelijk vaak mensonterend. Kleine vochtige en koude ruimtes met weinig tot geen daglicht waren geen uitzondering. Een tafel en een stoel ontbraken, de deken was dun en soms werd er wekenlang niet gelucht. Medische behandeling van ziektes en aandoeningen werd geweigerd terwijl de kwaliteit van het voedsel zwaar te wensen overliet. Soms zaten de dienstweigeraars met handboeien om op cel en ook fysieke mishandelingen vonden regelmatig plaats. Afgekeurde cellen werden bewust bestemd voor dienstweigeraars. Post werd achtergehouden.

Tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog weigerden ongeveer twintig jongemannen hun militaire dienst. Vanaf eind 1915 zouden dat er de gedurende de oorlogsjaren 460 zijn.[19] De overgrote meerderheid van hen was afkomstig uit anarchistische milieus, waarvan de ouders reeds actief waren in de beweging. Ze waren afkomstig uit die plaatsen en streken waar de beweging van oudsher actief was. Behalve de drie noordelijke provincies betrof dit Twente, de Zaanstreek, delen van Noord-Holland en de grotere plaatsen in de Randstad. Na de oorlog werd het dienstweigeren gemeengoed in anarchistische gezinnen. Tot de Tweede Wereldoorlog zouden jaarlijks zo'n 25 tot 40 jongens de dienstplicht weigeren.

In juli 1918 kwam een Steunfonds voor Dienstweigeraars tot stand waarin een fonds van het IAMV samenging met een steunbeweging voor de vervolgde ondertekenaars van het Dienstweigeringsmanifest. Daarmee kreeg de samenwerking tussen vrije socialisten, christenanarchisten en christensocialisten ook formeel een grondslag. In de oorlogsjaren vanaf 1916 zou er aan 238 gezinnen een uitkering worden verstrekt. Na de oorlog nam de steuntoekenning af, maar in 1921 was er niettemin in totaal honderdduizend gulden (45.450 euro) uitgekeerd.[20]

GROEI IAMV

De dienstweigeringsbeweging was een uitingsvorm van de groeiende weerzin in Nederland tegen de Eerste Wereldoorlog. De massale, zinloze mensenslachting, het zinloze geweld, de maatschappelijke ontwrichting en de toenemende schaarste die honger bracht waren factoren die bijdroegen tot een breed gedragen anti-oorlogsstemming in Nederland. Deze stemming zorgde voor een sterke toeloop op de IAMV. Het ledental en het aantal afdelingen van de IAMV namen als gevolg hiervan enorm toe. Waren er in 1913 nog slechts acht afdelingen met niet meer dan tweehonderd leden overgebleven, in 1914 waren er weer zeventien afdelingen. In 1918 was dit aantal opgelopen tot 83 afdelingen met zo'n 3200 leden.[21]

Het maandblad van de IAMV, *De Wapens Neder*, ging eveneens in oplage enorm vooruit. De jaaroplage van 73 duizend stuks en achthonderd abonnees in 1913 was in 1918 gestegen tot 295 duizend exemplaren en zesduizend abonnees.[22]

Ook oplages van brochures en pamfletten bedroegen tienduizenden exemplaren. De *Soldatenalmanak* van 1919, speciaal gericht op de dienstplichtige soldaten, kende een oplage van tienduizend exemplaren.[23]

Signalen dat Nederland in toenemende mate oorlogsmoe raakte.

NOTEN

(1) Hennie Kenkhuis e.a. (ed.) *De Wapens Neder, deel 1, De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland*, (zp, zj/Nijmegen 1985), 87 – (2) Erik-Jan Burger, *Linkse frontvorming: samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*, (Amsterdam 1983), 18 (3) Gerhard Rijnders, *Geen vaderland! Geen grenzen*!, (Amsterdam,1914) – (4) Piet Hoekman, e.a. (ed.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging*, (Groningen 1986), 61 – (5) *De Wapens Neder, maand-orgaan van de internationale anti-militaristische vereeniging in Nederland*, (Den Haag) maart 1915 en mei 1917, en Burger, *Linkse Frontvorming,* 32 -33 – (6) *Het Volk*, 8-3-1915 – (7) J. Giesen, *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*, (Utrecht 1921), 24-25, en Greet Heijmans en Annelies Koster, *De geschiedenis van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging 1904 tot 1921,* (Zwolle 1984), 96 – (8) *Nieuwsblad van het Noorden*, 29-10-1915 – (9) Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging 1904 tot 1921,* (Zwolle 1984), 100-101 – (10) *Trouw*, 31-12-1973 – (11) Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging 1904 tot 1921*, 45-46 – (12) Ibidem 100-102 – (13) *De Wapens Neder, maand-orgaan van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging in Nederland*, jg. 12, nr. 11, november 1916 – (14) J. Giesen, *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*, (Utrecht 1921), 139 en *De Wapens Neder, maand-orgaan van de internationale anti-militaristische vereeniging in Nederland*, jg. 12, nr. 10, oktober 1916 – (15) *De Vrije Mensch* van juli 1917, alsmede in J. Giesen, *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*, 97-99 – (16) *De Arbeider*, 28-10-1916 – (17) *De Arbeider*, 5-8-1916 – (18) J. Giesen, *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*, 140 – (19) Heijmans en Koster, 105 – (20) Heijmans en Koster, 104-105 – (21) Heijmans en Koster, 111 en *Socialistische Almanak 1919*, Uitgave der SAA, de Soc. Anarch. Groepen en Vereenigingen en de Land. Fed. van Rev. Soc. in Ned. (Amsterdam 1918) – (22) Heijmans en Koster, 93, 111 en 113 – (23) Heijmans en Koster, 115.

NOGMAALS: DE NATUUR IN!

Soms slaapt zelfs de voortreffelijke Igor Cornelissen: in zijn *Bijvangst* getiteld *De natuur in!* (*de AS* 184) schrijft hij over het begin van de natuurbescherming in Nederland onder leiding van Jac. P. Thijsse en Eli Heimans, dat deze naar zijn weten geen socialisten waren. Thijsse was wantrouwend tegenover de rigiditeit, het kazernebestaan, dat socialisten zouden nastreven – een opmerkelijk verwijt van de zoon van een legerofficier. Maar politiek was hij zeker niet conservatief, en Eli Heimans was wel degelijk actief en belijdend sociaaldemocraat. Beiden pleitten voor onderwijsverandering – weg met de stoffigheid, er op uit! – en Heimans speciaal ook voor loonsverbetering van onderwijzers. Heimans heeft ook een tendensroman voor de jeugd geschreven, *Willem Roda*. Het blijft enigszins de vraag of hij niet is toegelaten tot het bestuur van de Vereniging Natuurmonumenten omdat hij jood was, of sociaaldemocraat. Geen van beide zal tot aanbeveling gestrekt hebben.

Voor de betrokkenheid van anarchisten bij het ontwakend natuurbesef in Nederland verwijs ik gaarne naar mijn *'Bij haar alléén heerscht vrijheid!' – Nederlandse anarchisten en het ontwakend natuurbesef rond 1900* in het *Vierde Jaarboek Anarchisme* (1997). (AdR)

MUITERIJEN IN APELDOORN

Ron Blom

In Apeldoorn kwam het in de mobilisatiejaren 1914-1918 tot muiterijen. Landweermannen in Apeldoorn ondervonden in juni 1915 de last van de bezuinigingsdrift van de overheid, die had besloten dat militairen, in plaats van bij burgers, in tentenkampen zouden worden gelegerd. Hierover ontstond veel onvrede. Daarnaast waren er meer grieven over bijvoorbeeld lage vergoedingen. Verder was de manschappen weinig tijd gegund om te verhuizen. Een brigadeoefening doorkruiste dit. Na de oefening dwong de leiding de militairen in de dure kantine inkopen te doen. Een wachtpost sloot een tentje aan de weg voor de landweermannen af.
Het Volk*, de partijkrant van de SDAP, publiceerde wat volgens soldaten daarna gebeurde: 'Het gevolg was, dat een groep van het landweerbataljon in woede ontstak en in plaats van rustig hun nieuw tehuis te betrekken, het ging afbreken en in brand steken. Ongeveer een 25 tenten werden 's nachts omvergehaald, een twaalftal daarvan versneden en twee gingen in vlammen op. Alle pogingen van de officieren om de rust te herstellen, mislukten; dien nacht ging men de tenten niet binnen. De dag daarop, Zaterdag [waarschijnlijk 12 juni] is door taktisch optreden van de hoofdofficieren en door een zeer tegemoetkomende houding de rust wedergekeerd.'*

De stemming was bitter geweest. Velen redeneerden als volgt: wij militairen dragen de lasten. Wij hebben ons werk op moeten geven. Wij zien onze vrouw en kinderen niet meer en derven de vreugde van het huiselijk leven. Wij zien ons bedrijf ten onder gaan en onze baan wordt door een ander ingenomen. Wij worden misschien straks gevraagd ons leven te geven. Wij voelen alles aan den lijve. En nu gaat men de last nog verzwaren ook om de burgerij die wij beschermen te ontlasten.
Waarschijnlijk hadden vele officieren begrip voor de situatie waarin de oudere soldaten zich bevonden en traden zij daarom niet hard tegen de muiters op. Slechts twee landweermannen werden gearresteerd. Bovendien werden zij zeer spoedig vrijgelaten. Deze handelwijze bracht de rust terug. Maar het is goed mogelijk dat juist deze coulante houding anderen aanzette om ook in verzet te komen. Tevens kregen radicaal-linkse groepen, vanaf het begin tegenstander van de mobilisatie, hierdoor de inspiratie om de strijd voor demobilisatie nog heftiger te voeren. In Apeldoorn bestond er zelfs een antimilitaristische soldatenclub.
Opmerkelijk was dat juist ten tijde van de landelijke repressiegolf in april 1915 tegen onafhankelijke mobilisatieclubs een dergelijke organisatie in Apeldoorn het levenslicht zag. (Zie daarvoor het artikel van Ron Blom elders in dit nummer.) De club had meteen veertig leden en koos voor een particulier in plaats van een militair adres, dit uit pragmatische overwegingen.
De uit Amsterdam afkomstige typograaf Salomon Worms, woonachtig in Apeldoorn, was de contactpersoon. Worms was vrijgesteld van militaire dienst vanwege lichamelijke gebreken. Hij kwam op 3 augustus 1914 (bij het uitbreken

van de oorlog) vanuit Amsterdam in Apeldoorn aan. Onbekend is waarom hij op dat moment daar was komen wonen. Wellicht zag deze bekende antimilitarist het als zijn taak om bij het begin van de mobilisatie zijn bijdrage te leveren aan het onbetrouwbaar maken van de troepen. Worms werkte samen met vakgenoot Richard Bloemheuvel. Hij was de secretaris van de plaatselijke afdeling van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV).
Dat de onafhankelijke mobilisatieclub aanvankelijk niet gedwarsboomd werd,

lag aan de coulante houding van de autoriteiten en dan met name die van de brigadecommandant, kolonel B.J. Land. Hij bezocht vergaderingen van zowel sociaaldemocratische als anarchistische soldaten. *De Vrije Socialist*, het orgaan van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, onthulde zijn beweegredenen: 'Toen hij het woord opvatte, zei hij dat hij die clubs had laten begaan en er zelfs zijn toestemming aan gaf, ook aan de S.D.A.P., omdat hij voor ieder de vriend, vader en beschermer wilde zijn. Door een stuk van den heer Worms in de Apeldoornsche Ct. wist hij dat deze club antimilitairistisch was. Na het verslag gelezen te hebben van het Antimilitairistisch kongres te Amsterdam (het congres van de IAMV op 23 en 24 mei), meende hij dat het tijd werd zich met deze club in verbinding te stellen. En nu was hij hier gekomen niet om 'de zware hand op jullie te leggen, maar om verdeeldheid te voorkomen'.

Het is niet meer te achterhalen op welke datum deze bijeenkomst plaatsvond, maar het moet in ieder geval na de ongeregeldheden zijn geweest, dus in de tweede helft van juni. Want tijdens de vergadering discussieerde kolonel Land met de soldaten over de slechte levensomstandigheden en beweerde hij, dat hij al het mogelijke had gedaan om de toestand te verbeteren. Land uitte geen enkel verwijt richting de leden van de mobilisatieclub.

De discussie ging overigens niet alleen over de wantoestanden. Ook het militarisme en de huidige maatschappelijke orde kwamen ter sprake. Volgens *De Vrije Socialist* was dat gesprek echter weinig zinvol, omdat de argumenten van de kolonel zwak waren. Dat had hij overigens ook zelf toegegeven. Hij had er domweg geen verstand van, terwijl zijn tegenstrevers in het debat dat wel hadden. Aan het eind van de avond oogde kolonel Land tevreden. *De Vrije Socialist* zag zijn optreden als merkwaardig, maar toch bijzonder. Wie durfde er immers op te treden in het hol van de leeuw?

De actie van de kolonel paste precies in het door de lokale autoriteiten gevoerde beleid. Immers, ook de rebellerende landweermannen waren zij begripvol tegemoetgekomen. Maar deze politiek zou al op korte termijn rampzalig voor hem uitpakken. De mobilisatieclub werkte namelijk aan een manifest, dat op grote schaal zou worden verspreid en dat ook gepubliceerd werd in de regionale anarchistische bladen *Recht door Zee* en *De Arbeider* van 10 juli. De mobilisatieclub wees hierin op de slechte levensomstandigheden en eiste demobilisatie. De anarchisten agiteerden onder de militairen en in het eerste weekend van juli zou het tot een grote uitbarsting komen.

OPROER

De directe aanleiding was ook in dit geval een verhuizing naar een minder gunstig kwartier. De soldaten zouden in plaats van bij burgers nu in een oude fabriekshal worden gehuisvest. De hierop uitgebroken ongeregeldheden zouden het hele weekend van 3 en 4 juli, maar ook de maandag daarop duren. Het anarchistische landelijke *Volksblad* deed uitgebreid verslag: 'Zaterdagavond begon het reeds. Op de Piet Jouberstraat is een pension, genaamd Stul, waarnaast een open veld gelegen is, waar een keukenwagen staat. De eigenaar vond dit een onaangenaam geval, en richtte een verzoek aan de militaire autoriteiten om deze wagen weg te doen, daar dit erg onaangenaam was voor de deftige

pensiongasten. (Ze mogen wel voor ze vechten, maar willen ze niet zien. Corr.). Zo moesten de soldaten overgeplaatst worden naar een ander dorpsgedeelte. Op de Brinklaan in een papierfabriek moesten 230 man (als haringen in een ton) gestopt worden. De lokaliteit is te klein om 230 man te slapen te leggen. Zoodoende heerschte er dan ook een peststank. De soldaten niet voor hun plezier daar zijnde, kwamen in verzet. Zij zonden 10 man naar kolonel Land om daar verbeteringen in te brengen. Deze kolonel, die tegen de soldaten op de mobilisatieclub zeide, dat hij voor een ieder een goed woord had, heeft zijn woord niet gehouden. Toen de jongens, welke op audiëntie waren geweest, met deze boodschap terugkwamen, ontstaken de soldaten in woede en sloegen in het pakhuis, de inwendige boel kort en klein.'

De militaire autoriteiten probeerden het oproer neer te slaan, evenwel zonder succes. Zij stopten een aantal soldaten in de cel, hetgeen ertoe leidde dat een gehele compagnie er op uittrok om hen te bevrijden. Een ander gedeelte kreeg strafexercitie, maar kwam daartegen in verzet. Een demonstratie volgde. Kolonel Land beval de soldaten zich te verspreiden, maar had de zaak niet in de hand. Toen hij alarm liet blazen, bleven de soldaten demonstreren. Toen het tot geweld kwam ging het volk zich ermee bemoeien: 'Door kapitein Snoek werd een jongen met een sabel in de nek geslagen. Dit deed de woede ook bij het volk ontbranden. Het vereenigde zich met de soldaten, en onder het zingen van de "internationale", "Wapens Neder" en andere onzer liederen, ging het van Apeldoorn naar 't Loo en terug naar de Brinklaan, waar het brandpunt van het oproer was.'

Het bleef de hele zondag en ook maandag onrustig. Pas op maandagavond keerde de rust weer. Tijdens de rellen heeft een troep soldaten getracht de landweermannen, die een maand eerder verzet hadden gepleegd, bij de ongeregeldheden te betrekken. Dit bleek tevergeefs. Deze oudere militairen hielden zich afzijdig.

Hoe groot het aantal muiters precies is geweest, valt niet meer na te gaan. In ieder geval zullen het wel die 230 soldaten geweest zijn die de fabriekshal moesten betrekken. Voor het kader was het moeilijk om alle muiters te achterhalen. Toch bleek het mogelijk om een groot aantal disciplinaire maatregelen op te leggen. In totaal kregen 119 soldaten en korporaals een tuchtstraf, één milicien moest zich voor de krijgsraad verantwoorden. Dit forse aantal gestraften zou erop kunnen duiden dat het aantal oproerlingen vele malen groter is geweest. Het tolerante beleid was in ieder geval teneinde. Acties tegen antimilitaristen volgden. Justitie vervolgde leider Worms en medelid Bloemheuvel. Worms vertrok op 12 november 1915 weer naar Amsterdam. In de hoofdstad zou hij zijn antimilitaristische activiteiten voortzetten in onder meer de dienstweigerbeweging en de lokale arbeiders- en soldatenraad. Bloemheuvel bleef gedurende de hele Eerste Wereldoorlog actief in de Apeldoornse antimilitaristische beweging.

De soldaten kregen een vette worst voorgehouden en werden gedisciplineerd of zoals het *Volksblad* schreef: 'De soldaten gepaaid met sigaren en potjes bier, een paar vierdaagsche marschen op touw gezet en de jongens zijn weer zoet.' De mobilisatieclub kreeg het moeilijk en ging ter ziele.

1915: EEN BROEINEST VAN ANTIMILITARISME IN LEIDEN

Ron Blom

Op 18 januari 1915 plaatste het sociaal-anarchistische Volksdagblad *een oproep van A. Greyskamp van het 4de Regiment Infanterie in Leiden aan alle soldaten om zich in een mobilisatieclub te verenigen. Vijf dagen later kwam de volgende mededeling: 'Wij maken de kameraden militairen hiermede bekend, dat te Leiden is opgericht een "Onafhankelijke Ontwikkelingsclub". Zij die zich als lid ervan wenschen op te geven, kunnen dit doen bij G. van Buuren, 2de Reg. Veld., 6e Bat, Doelen Kazerne.'*[1]
De oprichting geschiedde in nauwe samenwerking tussen militairen en burgers, aangesloten bij de plaatselijke IAMV, de Vrije Socialisten Vereniging (VSV) en het plaatselijk agitatiecomité (tegen de oorlog en haar gevolgen). De grote animator was de Leidse kleermaker Christiaan Joost Akkerman, die bij alle drie genoemde organisaties was aangesloten.

Akkerman, in 1877 geboren, was ooit vrijwilliger geweest in het leger, maar was daaruit ontslagen. Hij was een sterk voorstander van het werken onder militairen. Zijn rechterhand was Gerrit van Buuren, die als dienstplichtige voorzitter van de club werd.[2] De club kreeg de naam Onafhankelijke Ontwikkelingsclub en had als doel de geestelijke en politieke ontwikkeling van de militair. Zij vergaderde wekelijks, eerst op dinsdagavond, later op donderdagavond. De besloten bijeenkomsten vonden aan huis plaats bij Akkerman en G. Dool, een Leidse soldaat en lid van de club.[3] Dool had een zaal aan de Oude Heerengracht 6. Hier kon de club grotere evenementen organiseren. In principe konden alleen militairen lid worden. Akkerman, de geestelijke vader, was altijd bij de vergaderingen aanwezig, hield vaak felle redevoeringen, maar zat niet in het bestuur. Hierin hadden bij de oprichting zeven militairen zitting.
Net als het complete bestuur waren ook vele leden veldartilleristen. Het aantal groeide gestaag. Eind januari had de club ongeveer vijftig leden[4], half maart was dat aantal verdubbeld.[5] De thema's, die op de vergaderingen aan de orde kwamen, waren alle van antimilitaristische aard.
De mobilisatieclub stond onverzoenlijk tegenover het leger. Op 26 januari sprak Akkerman bijvoorbeeld over 'Wat willen de anti-militairisten?'[6] Deze ontwikkelingsclub ondersteunde net als andere clubs de in augustus 1914 opgestelde resolutie van de Sociaal Anarchistische Actie (SAA) 'Geen man en geen cent voor het militairisme'. Dit gebeurde op de vergadering van 4 februari.[7] Op 4 maart organiseerde de mobilisatieclub een eerste ontspanningsavond, waarop het toneelstuk *Overwinning* van de antimilitaristische dominee, anarchist en redacteur van *De Wapens Neder*, N.C.J. (Nico) Schermerhorn werd gespeeld.
Volgens het *Volksdagblad* waren op deze avond, waar ook J.A.N. Knuttel, aangesloten bij de (marxistische) Sociaal-Democratische Partij (SDP) en lid van het agitatiecomité, het woord voerde, vijfhonderd militairen aanwezig en gaven velen zich op als lid.[8] Agent van politie J.A. Verkuijlen schatte het aantal bezoekers op ongeveer tweehonderd.[9] Dankzij zijn rapport is ook de inhoud van het toneelstuk bekend.
Het was het verhaal van een soldaat, die problemen had met het oorlog voeren en daarom besloot te deserteren. Hierover schreef hij een brief aan zijn zuster Anna, één van de speelsters in het stuk, met de volgende inhoud: 'Ik ben gedeserteerd en U moet niet denken uit bangheid maar omdat ik niet langer moordenaar wil zijn. Vele mannen heb ik zien vallen, die lagen te gillen van de pijn en ook heb ik er veel dood zien schieten. Ik hoop Anna, dat gij goed zult zorgen voor mijn ouders. Als ik kan ga ik naar Amerika maar word ik gepakt, dan fusilleren ze mij.'
Hetgeen later ook werkelijkheid werd.[10] Tussen de bedrijven door hield Akkerman een speech met antimilitaristische strekking.[11]

ANARCHISTEN

Een week later was de volgende bijeenkomst, waarop agent van politie N.J. Lemmers aanwezig was. Op deze avond sprak Akkerman over tucht, de basis van het bestaan van staat en leger. Door tucht was het ook mogelijk de oorlog te laten voortduren; mensen lieten zich gedwee bevelen om medemensen te doden. Akkerman verklaarde verder grote eerbied en achting te hebben voor dienstweigeraars, hoewel hij meende dat de enkelingen, die de moed hiertoe opbrachten, geen ommekeer teweeg konden brengen. Belangrijker volgens hem waren de dienstplichtigen, die binnen het militaire apparaat antimilitaristische propaganda konden maken.[12]
Het rapport vermeldt niet hoeveel militairen ter vergadering aanwezig waren. Wel dat een volgende bijeenkomst op woensdag 17 maart zou plaatsvinden. Kaarten werden tegen vijf cent per stuk op de kazernes verkocht. Bedoelde vergadering bleek niet een bijeenkomst te zijn van de mobilisatieclub, maar van de Vrije Socialisten Vereniging. Er waren honderdvijftig personen aanwezig, onder wie volgens de politie dertig militairen[13], waarschijnlijk allen lid van de mobilisatieclub. Op de bijeenkomst sprak Schermerhorn over het christendom en de antimilitaristische tendensen in de godsdienst.[14] Deze vergadering van de VSV stelde de mobilisatieclub voor grote problemen. De militaire autoriteiten grepen na afloop in en beletten dat militairen verder nog politieke bijeenkomsten van deze soort zouden bijwonen.
Natuurlijk hadden de vrije socialisten kunnen vermoeden dat de autoriteiten hun activiteiten niet konden waarderen. Juridisch waren er nog niet zo veel mogelijkheden om een club te verbieden, maar tegen verspreiders van opruiende pamfletten was de politie al wel in het geweer gekomen. Zo hield zij in Haarlem twee colporteurs aan van de SAA omdat ze het pamflet 'Oorlog aan den oorlog' onder militairen verspreidden.[15] Toch meenden de anarchisten dat namen en adressen van voorlieden van de soldatenbeweging in de kranten genoemd konden worden. Dat was niet alleen in Leiden het geval. Alle onafhankelijke mobilisatieclubs werkten zo. Van geheime organisaties was zeker geen sprake. Had dit te maken met een enorme naïviteit of voelden zij zich erg sterk? Of wilden zij misschien martelaars creëren in de strijd tegen het verfoeide kapitalisme? Gezien het provocerende optreden, ligt dit laatste zeker voor de hand. Wat het antwoord hierop ook moge zijn, de mobilisatieclubs maakten het de auto-

riteiten zo bijzonder gemakkelijk. Er was geen speurwerk voor nodig om de leiders te vinden. Het waren de autoriteiten in Leiden die als eersten het initiatief namen.

Het was reeds lang een taak van de politie om activiteiten van anarchisten in de gaten te houden en hierover te rapporteren aan de procureurs-generaal. Misschien omdat er op dit gebied niet zoveel schokkends in Nederland gebeurde, namen de politiecommissarissen deze taak niet altijd even serieus. Vaak gebeurde het dat zij standaardbrieven ontwikkelden, waarin dan stond dat er niets opmerkelijks te melden viel.[16] Maar in Leiden zagen zij in maart 1915 kennelijk het gevaar van de mobilisatieclub in. Zodoende waren agenten, gekleed in militair uniform, op de vergaderingen van de mobilisatieclub op 4 en 11 maart aanwezig. Het waren deze mensen die verslagen maakten.

De commissaris van politie te Leiden wilde nauw samenwerken met de Leidse garnizoenscommandant, die dat zeer op prijs stelde. Op 4 maart 1915 schreef hij een open brief in het *Leidsch Dagblad*, waarin hij aangaf dat het ongewenst was dat allerlei clubs ontspanningsavonden voor militairen organiseerden en financiële steun vroegen aan de Leidse bevolking.[17] Niet toevallig was dat precies de dag dat de onafhankelijke ontwikkelingsclub een ontspanningsavond organiseerde, waarop het toneelstuk *Overwinning* van Schermerhorn werd opgevoerd.

De samenwerking tussen politie en landmacht verliep niet soepel. Een conflict ontstond over de wijze van handelen. De commissaris vond het riskant om agenten van politie in militair uniform naar vergaderingen te sturen. Zij waren immers bekend in de stad en ontdekking zou tot problemen kunnen leiden. De politie wilde dat de militairen zelf toezicht op de vergaderingen zouden houden.[18] Tot escalatie van het conflict kwam het niet. De militaire autoriteiten namen hun eigen maatregelen en stelden een onderzoekscommissie in. Deze onderzocht het reilen en zeilen binnen de ontwikkelingsclub en de handel en wandel van Akkerman, in hun ogen de meest gevaarlijke persoon.[19]

REPRESSIE

De politie stuurde voortaan een inspecteur naar vergaderingen van allerlei linkse clubs. Bovendien was het sturen van agenten in militair uniform naar de mobilisatieclub ook niet meer nodig na de gebeurtenissen op woensdag 17 maart: vergaderingen werden niet meer gehouden. Inspecteur Duval, aanwezig op de vergadering van de VSV meldde in zijn rapport: 'Te 9.10 uur werd de voorzitter Akkerman (anarchist) medegedeeld dat de uitgangen van de Graanbeurs bezet waren door de militairen en dat aan den hoofduitgang een 50-tal soldaten stonden van top tot teen gewapend. Door de voorzitter werd toen de vergadering gesloten [...]. Alle militairen die de vergadering hadden bijgewoond werden naar Burcht-Café geleid, alwaar hun namen [...] zijn opgeschreven. Eenige militairen zijn door patrouilles in arrest genomen en overgebracht naar 't-Gravensteen.'[20]

De garnizoenscommandant vaardigde een order uit waarbij hij militairen verbood om vergaderingen te bezoeken waar tegen het militair gezag geageerd werd.[21] Een drietal huisadressen verklaarde hij tot verboden gebied voor militairen, namelijk die van Akkerman, Dool en H. van Duuren, de secretaris van de VSV.[22] Het *Volksdagblad*, volgens de militaire autoriteiten de spreekbuis van de mobilisatieclubs, werd voor militairen in Leiden verboden lectuur.[23] Alle aanwezige soldaten kregen acht dagen cachot (een verzwaarde arreststraf).[24]

De commandant liet een zeventiental vervolgens overplaatsen.[25] Justitie vervolgde Akkerman strafrechtelijk, hetgeen in september 1915 op grond van opruiing leidde tot een geldboete van honderd gulden, subsidiair veertig dagen hechtenis.[26] Bij links revolutionaire vergaderingen stonden telkens onderofficieren aan de ingang geposteerd, om te voorkomen dat militairen zouden binnengaan. Dat was ook al het geval bij een SDP-vergadering op 2 maart.[27] Hetzelfde gebeurde bij een vergadering op 22 maart van de jeugdorganisatie van de SDP, De Zaaier[28], de vergadering van de VSV op 8 april[29] en de gezamenlijke bijeenkomst van SDP en De Zaaier op 12 april.[30]

De politie hield het huis van Akkerman hinderlijk in de gaten, getuige de klacht die hij indiende: 'Klaagt de anarchist C.J. Akkerman, wonende alhier Haarlemmervaart no 64, over een agent van politie, die gisteravond tussen 7 en 8 uur post had gevat voor zijne woning en een ieder die zijne woning wilde binnengaan van hoofd tot teen opnam. Hij verzocht derhalve den agent van politie op te dragen om op een minder aanstootelijke wijze zich in de omgeving zijner woning op te houden opdat het passeerend publiek niet behoeft te denken dat in zijn woning gelegenheid wordt gegeven tot het plegen van prostitutie.'[31]

De autoriteiten wilden zeker niet dat de club een kans op voortbestaan had. Leiden werd gezien als een groot gevaar, een broeinest.[32]

Akkerman en de zijnen legden zich niet zomaar bij de repressie neer. De VSV organiseerde protestbijeenkomsten. Akkerman hield op 25 maart voor tachtig mensen (volgens het *Leidsch Dagblad* van 26 maart 'zeer matig') een toespraak waarin hij inging op de gebeurtenissen op 17 maart. De opvoering van het toneelstuk *De Overwinning* op 4 maart had een antimilitaristische strekking, die niet door de beugel kon bij de autoriteiten. Volgens de leider van de VSV grepen zij daarom op die woensdag zo hard in.[33] Op 8 april deed de VSV het via een protestmeeting nog eens dunnetjes over. De vergadering was door middel van een pamflet aan de Leidse burgerij bekendgemaakt. De avond was gevuld met zang, voordrachten en uiteraard opnieuw een rede van Akkerman met als thema 'Militairen en Burgers'. Ongeveer honderd mensen (volgens het *Leidsch Dagblad* van 9 april 'goed bezocht') waren op deze bijeenkomst afgekomen, waar Akkerman het optreden van politie en militairen tegen de ontwikkelingsclub laakte. Daarnaast kregen ook de steuncomités, in het leven geroepen voor mensen die door de oorlog in de financiële problemen waren geraakt, en de SDAP, als 'verrader van de arbeiders', een veeg uit de pan.[34]

Uiteraard haalden de gebeurtenissen in Leiden ook de landelijke linkse kranten en natuurlijk hekelden zij de autoriteiten. *De Vrije Socialist* schreef: 'Het optreden der militaire autoriteiten alhier, verdient in wijden kring bekend gemaakt te worden. De tyrannie, die wordt uitgeoefend, verschilt in wezen niet van die in de dagen der inquisitie.' Na deze vergelijking volgde een opsomming van een aantal repressieve maatregelen. Een soldaat bij wie een antimilitaristische *Soldatenalmanak* was gevonden kreeg acht dagen provoostraf. Een ander die een convocatiebiljet voor een vergade-

ring van de mobilisatieclub over geheelonthouding aanplakte, kreeg eveneens straf.[35] Voor de ontwikkelingsclub mocht het echter niet meer baten. Deze was definitief ter ziele. Het vormde het begin van een landelijke repressiegolf.

NOTEN

(1) *Volksdagblad*, 23-1-1915. – (2) Verslag van de Commissie van onderzoek naar aanleiding van een antimilitaristische beweging onder gemobiliseerde te Leiden, 26-3-1915, p. 7, Nationaal Archief (NA), Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. – (3) Ibid., p. 1, 2 en 7. – (4) *Volksdagblad*, 28-1-1915. – (5) Verslag van de Commissie van onderzoek te Leiden, p. 2, NA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. – (6) *Volksdagblad*, 28-1-1915. – (7) Verslag van de Commissie van Onderzoek te Leiden, p. 3, NA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. – (8) *Volksdagblad*, 10-3-1915 en nachtrapport 5-6 maart 1915, Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief gemeentepolitie Leiden, E58. – (9) Rapport over de vergadering van de onafhankelijke ontwikkelingsclub op 4 maart te Leiden, NA, Archief Ministerie van Justitie (MvJ), Geheime Verbalen, 2.09.22, inv. nr. 16372. – (10) Ibid. – (11) Verslag van de Commissie van onderzoek te Leiden, p. 8, NA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. – (12) Rapport over de vergadering van de onafhankelijke ontwikkelingsclub op 11 maart 1915 te Leiden, NA, Archief MvJ, Geheime Verbalen, 2.09.22, inv. nr. 16372. – (13) Het bestuur van de VSV noemde in het *Leidsch Dagblad* van 18-3-1915 een getal van 70. – (14) Rapport over de vergadering van de VSV op 17 maart te Leiden, GAL, Archief Gemeentepolitie, Nachtrapport 17-18 maart, e 58. Over de opvallende rol van predikanten in het Nederlandse anarchisme met zijn overwegend moraliserend karakter zie: H. Ramaer, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*, Amsterdam 1977, p. 15. – (15) *De Vrije Socialist*, 2-9-1914. – (16) De commissarissen van politie verstuurden iedere maand deze rapporten aan de vijf procureurs-generaal, die op hun beurt een rapport opstelden voor de minister. Deze maandelijkse rapporten zijn terug te vinden in de Geheime Verbalen van het archief van het MvJ. – (17) *Leidsch Dagblad*, 4-3-1915. – (18) Brief commissaris van politie te Leiden aan Procureur-generaal, 's-Gravenhage, 16-3-1915, NA, Archief MvJ, Geheime Verbalen, 2.09.22, inv. nr. 16373. – (19) Verslag van de Commissie van Onderzoek te Leiden, p. 7-9, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. – (20) Nachtrapport 17-18 maart, GAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, Dag- en nachtrapporten, e 58. – (21) Nachtrapport 25-26 maart 1915, Ibid. – (22) Rapport commissaris van politie over anarchisme maart 1915, GAL, Archief Gemeentepolitie, ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken, e 630. – (23) *De Vrije Socialist*, 31-3-1915. – (24) Nachtrapport 8-9 april, GAL, Archief Gemeentepolitie Dag- en nachtrapporten, e 58. – (25) Brief commandant Iste Divisie aan opperbevelhebber Land- en Zeemacht 10-4-1915, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. – (26) Brief PG Den Haag aan minister van Justitie, 30-9-1915, NA, Archief MvJ, Geheime Verbalen 2.09.22, inv. nr. 16379. – (27) Nachtrapport 2-3 maart, GAL, Archief Gemeentepolitie, Dag- en nachtrapporten e 58. – (28) Dag- en nachtrapport 22-23 maart, ibid. – (29) Nachtrapport 8-9 april, ibid. – (30) Nachtrapport 12-13 april, ibid. – (31) Dagrapport 31 maart, ibid. – (32) Brief commandant IVde Divisie aan commandant Veldleger, 15-4-1915, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. – (33) Nachtrapport 25-26 maart, GAL, Archief Gemeentepolitie, Dag- en Nachtrapporten e 58. – (34) Nachtrapport 8-9 april, ibid. – (35) *De Vrije Socialist*, 31-3-1915.

ILLUSTRATIES

De illustraties op de pagina's 9, 21, 27, 33, 43 en 62 zijn Britse, Franse, Amerikaanse en Duitse oorlogspropagandaposters, ontleend aan *Plakate aus zwei Jahrhunderte* (Essen 2007) en *Wake up* (New York 1988). De houtsnede op pagina 17 is van Albert Daenens, getiteld 'De groote logen', met het onderschrift 'Vooruit, voor 't vaderland!' De lino op het omslag is van Jan Ponsteijn, getiteld 'Drie druppels dooden een mensch'. Beide illustraties zijn oorspronkelijk in de jaren twintig in anarchistische jongerenbladen verschenen. (Red.)

DE STRIJD IN OEKRAÏNE

Bas van der Plas

Reacties en discussies

Sinds de onafhankelijkheid van Oekraïne is het land in een diepe strijd gewikkeld. Die strijd speelt zich niet alleen af in het binnenland, maar ook tussen de diverse machtsblokken die de wereld beheersen en Oekraïne binnen hun invloedssfeer willen brengen. De huidige golf van protesten wordt dan ook uitgevochten met de steun en de verantwoordelijkheid van de EU en de VS. In de westerse media worden de demonstraties in Kiev voorgesteld als onderdeel van een strijd voor democratie en de rechtsstaat, maar in feite zijn ze onderdeel van een conflict over geostrategische en geopolitieke kwesties. Het doel is om de Russische invloed af te zwakken en Oekraïne in de invloedssfeer van en overheersing door de Europese Unie en de NAVO te brengen.

Welke Oekraïense politieke organisaties laten zich voor dit karretje van het westen spannen? De politieke leiders van de protesten komen uit reactionaire kringen. Het gaat om een drietal partijen, waarvan er twee nauwe betrekkingen onderhouden met het conservatieve kamp in de EU, terwijl de derde partij openlijk fascistisch is.

De Batkivshchyna (Vaderland) partij, van Julia Timosjenko, heeft de status van waarnemer bij de Europese Volkspartij, de vereniging van Europese christendemocratische en conservatieve partijen. De tweede partij is UDAR (Kopstoot) van bokskampioen Vitali Klitschko, die zelf in Duitsland woont. Deze partij is een creatie van de Duitse Christendemocratische Unie (CDU) van Angela Merkel en de denktank van deze partij, de Konrad Adenauer Stichting. Deze oerconservatieve stichting propageert op haar website seminars voor politieke vorming van UDAR-leden.

De eveneens Duitse Friedrich Ebert Stiftung publiceerde onlangs een rapport onder de titel 'Extreem-rechts in de Oekraïne' en noemt de derde partij die bij de protestacties is betrokken, Svoboda (Vrijheid), 'het vlaggenschip van een extreem-rechtse ideologie'. De oorspronkelijke naam van de partij was Sociaal-Nationale Partij van Oekraïne. Zij had als embleem een logo dat sterk deed denken aan het hakenkruis van de nazi's. Op advies van het Franse Front National, waar Svoboda nauw mee samenwerkt, werd besloten tot een minder provocerende naam.

Arseniy Yatsenyuk (van Batkivshchyna) en Vitali Klitschko verschijnen op persconferenties samen met Oleh Tyahnybok van Svoboda. Tyahnybok is een neonazi die berucht is vanwege zijn ultranationalistische, xenofobe en antisemitische uitlatingen.

Vooraanstaande westerse politici hebben zich solidair verklaard met de protesten in Oekraïne. Dezelfde krachten die stilzwijgend hebben ingestemd met het keiharde optreden van de politie tegenover de tegenstanders van de EU-bezuinigingen in Athene, Madrid en elders spreken nu hun verontwaardiging uit over het optreden van de Oekraïense politie. De Amerikaanse minister van buitenlandse zaken John Kerry drong er bij de Oekraïense regering op aan om 'te luisteren naar de stem van hun volk', terwijl zijn Duitse collega Guido Westerwelle zich begin december nog persoonlijk onder de demonstranten in Kiev begaf. De secretaris-generaal van de NAVO, Anders Fogh Rasmussen, heeft geëist dat de Oekraïense regering het recht op vrijheid van meningsuiting en vergadering erkent. Nog bonter maakt de Duitse regering het, die procedures start tegen de neo-fascistische Nationale Democratische Partij van Duitsland en tezelfdertijd het recht

van de Oekraïense fascisten verdedigt om te demonstreren.

De drie genoemde partijen eisen onder meer het aftreden van de president, nieuwe verkiezingen en ondertekening van de vrijhandelsovereenkomst met de EU.

Volksvertegenwoordigers in de Verchovna Rada, het Oekraïense parlement, stemden begin december in meerderheid tegen een motie van wantrouwen tegen de regering. Voornaamste argument was dat de vrijhandelsovereenkomst met de EU een verwoestende invloed heeft op grote delen van de Oekraïense bevolking. Deze overeenkomst met de EU sluit namelijk het gelijktijdige lidmaatschap van een door Rusland geleide douane-unie uit en daarmee zou Oekraïne afgesneden zijn van zijn belangrijkste handelspartner. De Oekraïense industrie en transportroutes en die van de Russische Federatie zijn nauw met elkaar verbonden. De afschaffing van de douanerechten op Europese goederen zou ook het faillissement voor veel Oekraïense bedrijven betekenen.

De voorwaarden van de overeenkomst, deregulering van de arbeidsmarkt, privatisering van staatsbedrijven en vermindering van de overheidsschuld, zou een sociale impact hebben die vergelijkbaar is met de EU bezuinigingsprogramma's die werden opgelegd aan Griekenland, Roemenië en andere landen. Om de druk op de Oekraïense regering op te voeren heeft het Internationaal Monetair Fonds (IMF) Oekraïne al de broodnodige kredieten ontzegd omdat de regering weigert de prijs van gas met maar liefst veertig procent te verhogen, iets dat onvermijdelijk zou resulteren in de dood van veel werklozen en gepensioneerden die in de ijskoude Oekraïense winter niet in staat zijn om hun rekeningen voor verwarming te betalen.

Het uit de hand lopen van de demonstraties in Kiev is niet alleen te wijten aan de reeds lang bestaande tegenstellingen in het land zelf, maar de westerse mogendheden zullen moeten erkennen dat hun politiek van destabilisering van de voormalige Sovjet-Unie zeker een significante bijdrage levert.

Januari 2014

HET OPROER KRAAIT MAAR ONTMOET REPRESSIE

Jan Bervoets

Jaarkroniek van de anarchie (2013)

De berichtgeving over de Arabische Lente, die twee jaar geleden perspectief bood voor een anarchistische massabeweging is dit jaar somber. Het schrijnt dat vooral de reactie heeft toegeslagen. In verschillende landen komen verslagen van burgeroorlogen tussen machtspartijen, die over de hoofden en ten koste van de bevolking de onderlinge strijd zijn aangegaan.

In Egypte lokte de Moslimbroederschap, die door verkiezingen aan de macht was gekomen, een nieuwe opstand van onderop uit doordat zij beloften van vrijheid en democratie aan haar laars lapte. Een belangrijke aanleiding is de terdoodveroordeling van eenëntwintig voetbalhooligans in Port Said en de gewelddadige onderdrukking van protesten daartegen. Het verzet tegen de politie leidde tot de 'commune van Port Said'. De wijken organiseerden zich en wisten de politie – tijdelijk – te verdrijven. Ook het Tahrirplein (Kairo) kwam in opstand en het leek erop dat de bevolking, die door begon te krijgen dat ook van de Moslimbroeders geen vrijheid of sociaal heil te verwachten was, het hele staatssysteem ter discussie zou stellen.

Een belangrijke rol vervulden de 'zwarte blokken' die zich opwierpen als verdedigers van de veroverde vrijheden Maar het leger zette op 12 augustus president Morsi af en kwam terug. Het organiseerde een eigen zwart blok, dat in ieder geval in Kairo openlijke anarchistische manifestaties bestreed. En misschien hebben zij ook in Port Saïd een dergelijke rol gespeeld.

Nog groter zijn de machten die de vreedzame basisbewegingen in Syrië belagen. Het voor zijn vrijheid opkomende volk wordt niet alleen door Assad geterroriseerd, maar ook door militante eenheden van de Moslimbroederschap. En de toestromende assassijnen van Al Qaida gedragen zich tegenover de Syrische bevolking als een vreemde bezettingsmacht. Deze krachten worden door economische grootmachten in het Midden-Oosten gesteund die daar elkaar ten koste van de bevolking de hegemonie bestrijden: Saoedi-Arabië, Quatar en Iran – meer dan Assad. Bestaat de basisbeweging nog of blijft er voor de aanhangers slechts vlucht of overleving over?

Apart van dit alles staat Syrisch Koerdistan in het Noord-Oosten, dat zich gewapenderhand weet te verweren tegen Al Qaida en dat zou bestaan uit groepen zelfbeherende gemeenschappen die zich tegen de staat keren. Oproepen daarvan komen niet alleen via de kanalen van Öcalans PKK, die nu zelf ook de anarchie predikt en in een nieuwjaarsboodschap voor 2014 in Turkije oproept tot direct verzet tegen het misdadig stelsel van de staat. Als dat zo is, dan hebben we niet alleen in Palestina het verzet van de volkscomités met de 'anarchists against the wall', dat zich tegen de muur en de dominantie van de Israëlische nederzettingen keert.

Ook het nieuws uit Tunesië, het basisland van de Arabische Lente, verstilt. De berichten van onrust door de repressie van de islamitische achterban van de regering Ennahda met zijn gematigde façade worden niet tegengesproken door een actieve basisbeweging. Wel hebben moordaanslagen op parlementaire oppositieleiders aldaar tot protesten geleid. Maar verontrustender is het bericht dat plannen om in januari 2014 in Tunesië een anarchistisch mediterraan congres te houden,

waarvan verleden jaar sprake was binnen de Internationale van Anarchistische Federaties, zijn ingetrokken. Moet men ondergronds, zoals het Black Block in Egypte?

Elders in de wereld vonden dit jaar opnieuw spontane opstanden plaats, waarvan sommige zich aanvankelijk rechtstreeks tegen de staat keerden. Naar het voorbeeld van Occupy en andere basisbewegingen werden algemene vergaderingen gehouden die zich beschouwden als alternatieven voor politieke partijen. Opvallend is hierbij dat de concrete aanleidingen lokaal zijn of een kleine paragraaf lijken in de sociale strijd, maar vaak geeft de reactie van de regering aanleiding tot escalatie. Zoals in Slovenië, waar verhoging van snelheidsboetes werden aangekondigd door een minister, die als privé-eigenaar van de flitspalen persoonlijk belang had bij de opbrengst. In Turkije, waar de vreedzame bezetting van een park, dat ten offer moest vallen aan moderne stedenbouw aanleiding gaf tot een politieactie met traangas en charges die leidde tot de dood van een demonstrant. Het park in Istanbul is behouden, de rust is weergekeerd, maar massabewegingen tegen de regering komen steeds terug en de politie schoot op 28 oktober weer een demonstrant neer, ditmaal wegens een directe opstand tegen de regering.
In Brazilië kwamen studenten en burgers in opstand tegen verhoogde tarieven van het openbaar vervoer. In alle gevallen brak de opstand in diverse steden tegelijk uit. De opstand wordt de 'azijnopstand' genoemd, omdat justitie met name personen vervolgde die zich met azijn besprenkeld hadden als afweer tegen traangas. Het deed lange tijd het verzet tegen de willekeur alleen maar toenemen.
Ook in Chili bestaan opstandige regionale bewegingen, met name in het zuiden. Zij verzetten zich tegen de regering en het parlement, die nog volgens de regels van de dictatuur van Pinochet worden gevormd. De dit jaar gekozen president Bachelet heeft een links imago, maar ook zij wil niets aan de grondwet veranderen. De regionale organisaties werken voor zichzelf en hebben opgeroepen blanco te stemmen als protest tegen de grondwet. Dat betekent dus geen streven naar federatie en alternatieven voor de staat. Er is zelfs een 'anarchistische' presidentskandidaat geweest die twee procent van de stemmen heeft gekregen, wat binnen de anarchistische beweging natuurlijk tot hevige discussies heeft geleid.
Zowel in Brazilië als in Chili kunnen de opkomende anarchistische organisaties hun invloed uitbreiden door het federalisme als alternatief voor de centrale politieke macht te propageren, want de buitenparlementaire oppositie bestaat vooral uit petitiebewegingen. Zij heeft nog geen onafhankelijke solidariteitsformule gevonden, die als alternatief kan dienen voor het bestaande stelsel van parlementaire partijen. Wel zijn deze 'sociale vergaderingen' in beginsel daarvan onafhankelijk, evenals in Brazilië.

Er is nog een andere factor die voor het gehele Zuid-Amerikaanse continent van betekenis kan zijn. In geen van de door Simon Bolivar van Spanje bevrijde landen – met als formele uitzondering Bolivia. maar ook daar zijn vraagtekens – zijn indianen in hun leefomgeving veilig. Zij moeten nog altijd hun territorium verdedigen of zichzelf verweren tegen de afstammelingen van de Spaanse overheersers, die hun grond gebruiken voor grondstoffen, wegen, industriële landbouw ter wille van hun staatsbedrijven of bestellingen van multinationals. Zeker staat dit in verband met de internationale grondstoffenmarkt en het internationale kapitaal, maar je moet je daarover geen illusie maken als 'links' aan de macht komt, bijvoorbeeld in Venezuela, want ook daar worden indianen van olievelden verdreven.
Waar anarchisten in Latijns Amerika initiatieven nemen, vertalen zij hun federalistisch gedachtengoed vaak in solidariteit met de indigenos, zoals in Chili met de Mapuche-indianen. Deze latente onafhankelijkheidsstrijd is in toenemende mate geïnspireerd door de succesvolle vrijheidsstrijd van de Zapatistas in de staten Chiapas en Oaxaca in Zuidoost Mexico, waarvan afgelopen jaar de tienjarige autonomie werd herdacht. Vanaf 1 januari 1914 wordt de opstand (*Ya basta!*) herdacht die daartoe heeft geleid. In de zomer wordt in Mexico een internationale anarchistische conferentie gehouden, een herhaling van St. Imier in 2012, maar dan op het westelijk halfrond en door Zapatistas en niet-Zapatistas van de Mexicaanse federatie. Hopelijk is dat uit het besef dat de Zapatistische zelfbevrijding niet compleet kan zijn als dat niet samengaat met de evenzeer autonome bevrijdingsacties van andere inheemse volkeren in de hele wereld en komt het tot wederzijdse inspiratie.

Want autonome vergaderingen, tentenkampen, regionale kernen die de regering afzweren en zelfs massabijeenkomsten zijn niet toereikend als niet gelijktijdig vanuit die bewegingen alle verhoudingen ter discussie komen te staan, zoals de verantwoording over arbeid en productiemiddelen en alternatieven voor de hiërarchische samenleving met haar eenzijdige 'participatie'-dictaten.
Massabijeenkomsten kunnen regeringen ten val brengen, zoals in Bulgarije is gelukt. In de Oekraïne brengen miljoenen mensen de winter door in tenten op pleinen om de pro-Russische regering Janoekowitsj ten val te brengen. Ook zij protesteren tegen corruptie en sociale achterstelling. Maar zij stellen hun hoop op aansluiting bij de Europese Unie in een stelsel, waartegen alle rebellen in opstand zijn, zoals bijvoorbeeld in Griekenland.
In Thailand lijken dergelijke bewegingen alleen hun heil te zien in de val van de figuren die dan aan de macht zijn en volgens de methode van Nederlandse radicalen uit 1848 doen zij beroepen op de koning. In Italië doet in agrarische regio's een groep met 'hooivorken' met dezelfde rituelen een poging om Mussolini's mars op Rome van 1922 een eigentijds kleurtje te geven. En de Turkse opstand kan elk moment ook weer door politieke partijen worden overgenomen.
Intussen hebben zich ook aan de top van het kapitalisme belangrijke ontwikkelingen voorgedaan. In juli werden in het geheim onderhandelingen geopend in het kader van de Wereldhandelsorganisatie tussen de Verenigde Staten en de Europese Unie, die moeten leiden tot een Transatlandisch Handels- en Investeringspartnerschap (TTIP), waarbij alle 'handelsbelemmerende' voorschriften in de VS en in Europese landen moeten worden uitgebannen. Dus sociale wetgeving die de kosten van productie verhogen, verboden op producten die volgens VS of EU gevaarlijk zijn voor de gezondheid, en andere zaken waarbij multinationals in hun transactie belemmerd worden: ook als het om wapens, kernenergie of kernbommen kan gaan. Aidsremmers en andere medicijnen moeten tegen de hoge prijzen worden verkocht die de multinationale patenthouders ook aan arme landen mogen opleggen.
Een dergelijk 'vrijhandelsverdrag' bestaat er ook tussen de Verenigde Staten en Latijns Amerika en tegen deze dreiging roepen de Zapatistas iedereen tot mobilisatie op. Voor Europa is er voorlopig het initiatief Blockupy dat dit jaar actie wil voeren tegen de Europese Bank, die bij dit soort handelsakkoorden betrokken is. Hierbij staan de nationale parlementen, die normaal betrokken zijn bij verdragen, buiten spel, want de lidstaten worden in de Wereldhandelsorganisatie (WTO), onder welke paraplu dit soort verdragen vallen, vertegenwoordigd door de Europese Unie. Alle bepalingen in dit verdrag verbieden de aangesloten landen wetten of regels in te voeren, op straffe van handelsoorlogen en het recht van staten waarin de getroffen ondernemingen gevestigd zijn, tot sancties en militaire interventie.
Het zou daarom zomaar kunnen gebeuren dat een multinational als Monsanto op bevel van de WTO een Derde Wereldoorlog laat ontketenen wanneer dit bedrijf gifproducten van de kwaliteit van Agent Orange niet zomaar aan de landbouw mag verkopen.

LINKS EN DE SCHONE KUNSTEN

Igor Cornelissen

Bijvangst

Nogal wat kunstenaars voelden zich aangetrokken door wat na 1917 wel het Russische experiment werd genoemd. Onder de beeldhouwers behoren Hildo Krop en John Rädecker tot de bekendsten. Theun de Vries (over hem verscheen onlangs een biografie) werd ook buiten de communistische kring gelezen en bij de schilders raakte Peter Alma door de Russische revolutie sterk gepolitiseerd. Hij veranderde van stijl, wilde niet meer bij de 'Parijse Nederlanders' horen en ging zich toeleggen op houtsneden en wandschilderingen. Daarmee hoopte hij een groter publiek te bereiken.

In een brief van 7 mei 1921 aan de CPH-voorman Jan Ceton schrijft hij dat hij al veel gelezen heeft over het nieuwe Rusland, maar dat hij er graag zelf een kijkje wil nemen. Kunst moest er voor de massa zijn en dat werd daar verwezenlijkt. De onderwijzer Ceton had drie maanden verlof gekregen voor een reis naar Rusland en kon deze hem niet behulpzaam zijn? Een groep van Nederlandse communistische kunstenaars had al een brief geschreven naar de schilder Kandinsky en met diens hulp zou het kunnen komen tot de oprichting van een kunstenaars internationale.

Of het aan Ceton te danken was, weet ik niet, maar Alma was in juni en juli 1921 in Moskou als gast op het congres van de Communistische Internationale en hij maakte kennis met El Lissitzky, Wassily Kandinsky, Vladimir Tatlin en Kazimir Malevitsj. Een direct gevolg daarvan was dat op zijn initiatief en dat van W. Steenhoff, de onderdirecteur van het Rijksmuseum, in 1923 een grote expositie van bij de Russische omwenteling betrokken kunstenaars naar Amsterdam in het Stedelijk Museum kwam.

Wie was Steenhoff? En wat trok hem zo in de Russische modernisten? De naam zei me vaag iets. In de boekenkast van mijn vader stonden een paar van de door hem geschreven goedkope deeltjes over de schilderijen die het Rijksmuseum bezat. Aardige introducties tot ons kunstbezit voor de burger die, buiten Amsterdam wonend, geen geld had voor regelmatig museumbezoek en voor wie de duurdere kunstboeken onbetaalbaar waren.

Een paar brieven van Steenhoff aan Wijnkoop uit de jaren twintig behoren tot mijn bijvangst toen ik op het IISG naar iets heel anders zocht. Hij blijkt een bewonderaar van de communistische partijman en wenst hem steeds veel succes bij de partijstrijd waarin Wijnkoop ten onder dreigt te gaan. 'Hoe dikwijls heb ik je niet bewonderd en gedacht: Kerel, hoe hou jij zo'n zwaar leven uit. Wat moet er een kracht van overtuiging in je zijn en een weergalooze energie om altijd weer, en naar alle zijden, zulke moeilijkheden te boven te komen. Wat 'n taaiheid, wat een geestdrift!'

Al noemde Steenhoff zich dan geen communist, tot die beweging voelde hij zich duidelijk aangetrokken. Toen ik wat meer over hem te weten kwam, kon ik dat verklaren. Willem Steenhoff (1863-1932) was de zoon van een smid en werkte vanaf zijn veertiende in een sigarenfabriek, waar hij zich permanent ergerde aan de rauwe grappen van zijn collega's en gebrek aan gevoel voor kunst. Hij bleek goed te kunnen tekenen en kon lessen volgen aan de Amsterdamse academie. In 1905 werd hij benoemd tot onderdirecteur van het Rijksmuseum. Steenhoff, die zich warm maakte voor de uitbreiding van de collectie moderner schilderijen, was een van de eersten die zich inzette voor de pas later als genie erkende Vincent van Gogh. Henri Wiessing, die bevriend was met Steenhoff, geeft daar in zijn autobiografische *Bewegend portret* een mooi voorbeeld van. Steenhoff had als hoofdambtenaar een behoorlijk salaris, maar was toch straatarm. Hij had zijn gezin namelijk verlaten voor een jeugdliefde en stuurde zijn hele inkomen naar het achtergelaten gezin. Bij wijze van luxe aten ze slechts nu en dan een stukje paardenvlees. Om het te compenseren wandelden ze hele zondagen door de weilanden van Noord-Holland, er neerstrijkend om te luieren, 'maar nog meer om er intens te tekenen, beiden geboren kunstenaars, en beiden als engelen gelukkig.

En dan verhaalt Wiessing hoe Steenhoff hem op een morgen in 1908 komt afhalen. Nog geen vijftig meter van Wiessings woning lagen, wist Steenhof, honderden schilderijen op een zolder die zeker een toekomst zouden hebben. Eén van die schilderijen was Bloesemtakken van Vincent van Gogh. De mevrouw die hen open had gedaan was getrouwd geweest met Vincents broer Theo. Vandaar die (naar later bleek: kostbare) verzameling op de zolder. Toen een paar jaar later in het Rijksmuseum een tentoonstelling werd geopend met werk van Vincent van Gogh waren daar heel wat schilderijen bij die de vroegere schoonzuster had afgestaan.

Toen Steenhoff in 1923 zestig jaar werd, had zich een breed comité gevormd om geld in te zamelen om hem een kunstreis te kunnen laten maken. Bekende kunstenaars en critici als Johan de Meester, prof. R.N. Roland Holst, Jan Sluyters, Jan Toorop, dr. Albert Verwey, dr. H. P. Berlage en Just Havelaar hadden de oproep ondertekend. Onder hen ook mr. Frans Coenen, de schrijver van sombere romans zoals *Zondagsrust, Burgermenschen, In Duisternis en Onpersoonlijke herinneringen* die door Van Oorschot al in 1956 deels zijn herdrukt.

Frans Coenen, de pessimist die de SDAP wel financieel steunde, maar er geen lid van werd (hij vond de partij al snel erg burgerlijk geworden) was ook al een vriend van Wiessing, die hem uiterst sympathiek neerzet in zijn *Bewegend Portret*, al gelooft Coenen niet dat er veel van die Russische revolutie terecht zal komen. Er zal 'daarginds', voorspelt Coenen (en dat moet omstreeks 1918 zijn geweest), 'nog eens uit een verstarrend socialisme een hyper-kapitalisme losbreken, waar je van schrikken zult!'

Al blijkt uit zijn scherpzinnig geschreven boeken en krantenstukjes veel gevoel voor de medemens, men kan hem door zijn overwegende somberheid onmogelijk een revolutionair schrijver noemen. Hooguit een provo avant la lettre zoals een criticus deed, maar die karakteristiek past op velen die zich buiten de gebaande paden begaven. In het sober geschreven *Onpersoonlijke herinneringen* dat na zijn dood uitkwam, beschrijft hij het leven van een, zich vooral vervelende, patriciërsfamilie waarvan de laatste overlevende Louisa Willet-Holthuysen haar schitterende woning met meubilair en schilderijen aan de Amsterdamse Herengracht aan de hoofdstad naliet.

In datzelfde museum was Frans Coenen van 1895 tot aan zijn dood in 1936 conservator; een rustig baantje dat hem de tijd gaf veel te schrijven en naar het theater te gaan. Coenen was zeker in politiek geïnteresseerd maar hij kende zijn beperkingen. Voor Indonesië interesseerde hij zich niet en, zoals hij tegen Wiessing toegaf, artikelen over de koloniale politiek sloeg hij altijd over. 'Daar weet ik immers werkelijk niets van?'

In de 1960 uitgekomen herinneringen van mr. H.P.L. Wiessing komt merkwaardig genoeg ir. Sebald Rutgers, een jarenlange vriend en geestverwant van hem niet voor. Rutgers was tot aan zijn dood in 1961 lid van de CPN en had zich, in tegenstelling tot Coenen, intensief bezig gehouden met de koloniale kwestie. Hij had niet alleen in Nederlands-Indië gewoond en gewerkt (en later in de Sovjet-Unie) hij had er ook boeken over geschreven.

Terwijl Wiessing de politiek van de Sovjet-Unie tot aan zijn dood op 16 maart 1961 bleef verdedigen en de stalinistische terreur ontkende, werd hij nooit lid van de partij.

Waarschijnlijk vond de CPN dat hij als 'partijloze' beter werk kon doen. Het is nooit helemaal duidelijk geworden. Brieven die ik op het IISG vond in het archief van Wiessing laten zien waarom de vriendschap en wederzijdse bewondering stopte, kort voor hun beider dood. Rutgers (hij overleed drie maanden na Wiessing) had in 1955 nog een hartelijke brief aan zijn 'waarde vriend' geschreven. Het was niet alleen een warm schrijven, maar ook een openhartige ontboezeming van iemand die onvoorwaardelijk voor zijn beroep en zijn politieke voorkeur koos. En dat met een ijzeren onverbiddelijkheid die angstaanjagend is.

In *De Gids* had Rutgers een artikel van Wiessing gelezen, 'Een koffiemaaltijd bij Coenen', kennelijk een voorproefje van zijn herinneringen. Dat was voor Rutgers, schreef hij, een hernieuwde kennismaking met mensen die hij gekend had, maar toch ook weer niet. Allemaal mensen (Carry van Bruggen hoorde er bij) die stuk voor stuk interessante persoonlijkheden waren geweest en een stuk cultuur vertegenwoordigden. Aan de ene kant schaamde Rutgers zich er voor dat hij niet de moeite had genomen die mensen zoals Coenen beter te leren kennen. 'Beschaamd en toch ook weer dankbaar, wat trouwens geen bepaalde tegenstelling is. Dankbaar, dat mijn eigen aard van ingenieur d.w.z. met een bepaalde soort fantasie en scheppingsdrang belaste bouwmeester, mij in staat stelde een rechte lijn van werken, gericht op een reëel beeld van maatschappelijke architectuur te kunnen volgen, onbeïnvloed door de burgerlijke weifelingen en beperkingen van een ook mij omringende wereld. Ook zeker met een gemis aan menselijke en kunstzinnige aandoeningen, die mij nader tot sympathieke soortgenoten zouden hebben kunnen brengen, maar mij, daar ben ik van overtuigd, tot ondergang zouden hebben gebracht.'
Hoe had Wiessing, wilde Rutgers weten, zich staande kunnen houden temidden van dit 'festijn en tevens verval van de burgerlijke cultuur'? Dat moest wel Wiessings diepe vertrouwen zijn in de arbeidersklasse. 'Het juiste begrip van de dienende rol van de progressieve intellectueel in de grote revolutionaire strijd van de arbeidersklasse. Dat was het verschil met je omgeving van toch in diepste wezen dienaren van de burgerlijke kapitalistische klasse.'

Eind jaren vijftig breekt de vriendschap af. Oorzaak: een conflict binnen de CPN, waarbij kamerleden als Gerben Wagenaar en Henk Gortzak worden geroyeerd en 'ontmaskerd' als agenten van de reactie.
Wiessing heeft vrienden aan beide kanten zitten en wil niet kiezen. Kennelijk vroeg hij Rutgers om raad. Die antwoordde stroef dat hij hem ernstig aanried zich buiten de conflicten te houden en de verdere ontwikkeling af te wachten. 'Een persoonlijk gesprek of briefwisseling acht ik niet wenselijk en niet nuttig'. Persoonlijke sympathieën mochten geen rol spelen. 'Wij blijven dienaren, elk op zijn wijze, geen bedillaars.'
Eind 1958 drukt *De Waarheid* een briefje af van Wiessing waarin hij meedeelt veertig gulden over te zullen maken naar het partijdagblad, een gelijk bedrag aan *De Brug*, het blad van de oppositionele communisten, tien gulden naar *Perspectief* (het blad van een linkse groep binnen de PvdA) en tien gulden naar het tijdschrift *De Nieuwe Stem*.
Het briefje werd in *De Waarheid* gevolgd door een woedend onderschrift van Harry Verhey, de tweede man van de CPN. De veertig gulden van Wiessing zouden niet geaccepteerd worden.
Wiessings bedoelingen waren beledigend en zijn begeleidend briefje waarin hij zei ernstige bezwaren te hebben tegen de krant, was honend.
Onmiddellijk stuurden partijgenoten geld om het geweigerde bedrag aan te vullen en zelfs te overtreffen. Een van de gevers was ir. Sebald J. Rutgers uit Amersfoort die zijn veertig gulden vergezeld deed gaan van de mededeling dat hij de beledigende bijbedoelingen van Wiessing doorzag.

RAZZIA IN HET STUDENTENGHETTO

André de Raaij

Ongedoofd vuur

'Er blijft altijd een groep die begeleiding nodig heeft, of maar gedeeltelijk kan werken. Daar moet dan toch geld op toegelegd worden. Nu is het idee: "de arbeidsmarkt lost het wel op". Maar zo werkt het niet.' Aldus staatssecretaris Klijnsma van de PvdA, toen zij even geen staatssecretaris was, over mensen met een 'beperking'. De uitspraak, geboekstaafd op zorgwelzijn.nl, werd gedaan toen de Partij van de Arbeid in de oppositie was. Het démasqué van deze partij na de verkiezingen van 2012 is nauwelijks pijnlijk te noemen – de Nederlandse parlementaire politiek heeft haar eindpunt bereikt – het gaat zelfs niet meer om tienden van procenten bij dit of dat, het gaat er om: wie breekt het hardst de zogenaamde verzorgingsstaat af, en de al even zogenaamde rechtsstaat er bij.
Het is allang tijd voor de opstand van het leven tegen – Bakoenin noemde het 'de wetenschap' maar ik ben geneigd eerder in de geest van Herbert Marcuse te zeggen: tegen de krachten die de dood nastreven. Geregeerd worden betekent dezer dagen uitgedrukt te worden in ***geld***, er moet geld bij als je 'een beperking' hebt, maar in principe moet het al duidelijk zijn dat 'je geld gaat opbrengen' in je vierde zoniet je derde levensjaar. Er moet getoetst worden of je 'de samenleving' geld gaat kosten of gaat opleveren. Wat 'de samenleving' is dient niet gevraagd te worden. 'Je' doet er iets voor als je verplicht papiertjes prikt in het park, die door waardevoller mensen zijn achtergelaten (ze zijn niet betrapt door de immer waakzame politie of de overal speurende camera's). 'De samenleving' is nu pas echt het kapitaal, de maatschappelijke verhouding die Marx zo'n honderdvijftig jaar geleden in woorden wilde vatten.
'De wetenschap' is niet (meer) de tegenstander van 'het leven' in deze tijden – althans, de mogelijkheden om kennis te verwerven en verder te verbreiden of verbreden passen niet bij een met geld samenvallende 'samenleving'. Onderwijsinstellingen moeten zelf tot geld gereduceerd worden. Het zijn precies ook de plaatsen waar al sinds de negentiende eeuw verzet broedt. Tolstoj en Kropotkin deden hun oproepen aan 'de jongelieden' aan wat wij nu al jaren 'studenten' noemen. In Groot-Brittannië nog laatstleden december, maar elders is intussen het parool: laat de universiteit met rust, laat het een leerinstelling blijven.
Er wordt solidair gestaakt met docenten, maar de mooiste actievorm vind ik het Boek Blok (Book Bloc): de voorhoede in de demonstratie draagt een schildachtig bouwsel waarop een boektitel geschreven staat. Weinig illustreert de diepte waartoe Het Regime vervallen is zozeer als smerissen die met de lange lat op *Schuld en boete* van Dostojewsky of *Ulysses* van James Joyce inhakken. En het blijft leerzaam – ik heb er de kennismaking met Silvia Federici en Jay Griffiths aan te danken, schrijfsters die een ontwikkelde anarchist(e) zich niet mag laten ontgaan. Over hen later meer, we hebben weinig ruimte deze keer.

In het winkelcentrum Buikslotermeerplein was een overval op een bank gepleegd; wij schrijven voorjaar 1974. Zoals de geruchtenmachine het graag wilde waren de overvallers naar het studentenpakhuis, in de wandeling de Zilverberg geheten, gevlucht. Volgens de regelen der kunst werd binnen de kortste keren de flat omsingeld door politie, kreeg iedereen binnen een uitgaansverbod en wie buiten was een betredingsverbod. Kortom, de staat van beleg voor een gebouw

met meer dan zeshonderd bewoners. (Jaren later vernam ik dat Andreas Baader er nog ondergedoken had gezeten, maar die was twee jaar eerder al gearresteerd – of de smeris zich hier alsnog voor wilde wreken, wie zal het zeggen). De staatsgrepen in Latijns-Amerika, Chili bovenal, lagen kersvers in het geheugen, enkele lagen nog voor de boeg.
Uiteraard waren de overvallers, die zo sluw waren geweest panty's over hun hoofd te hebben, niet in het gebouw gevonden. Er werd een 'van de universiteit gestolen' typemachine aangetroffen en of men echt iets aan het ongetwijfeld volop aanwezige Kruid heeft gedaan zou ik niet weten. De er op volgende zomer had ik flinke struiken op mijn vensterbank, daar wordt men dezer dagen dan weer voor ingerekend. Een merkwaardige rol bij het beleg speelde de huismeester die van alle kamers sleutels had en aan de hand van de politie deuren open en dicht deed, die soms niet eens op slot waren geweest.
Het waren nog de dagen waarin studenten op de een of andere manier te mobiliseren waren, al was de bereidheid dankzij aanhoudende CPN-retoriek al aan het wegebben. Er kon een comité worden samengesteld aan de hand van een muurkrant die werd opgehangen in het gebouw: Kan dit nu zomaar? Laten we dit over onze kant gaan? Wat te doen? Gangmaker bij het initiatief bleek een collega-barman van Roodmerk, het actiekoffiehuis waaraan deze rubriek voorheen haar naam ontleende.
Prominent aanwezig bij de bijeenkomsten met betrekking tot mogelijke reactie op de politieoverval was een flamboyante man die twee keer zou oud was – op zijn minst – als de meesten onder ons. Hij wilde de muurkrant tot een vast papieren blad transformeren en had hiervoor de naam *De Ghettobode* in gedachten. Zijn motivering was dat wij, als in een speciaal gebouw weggezette studenten, in feite een ghetto vormden ten opzichte van de 'normale' omwonenden. De geïsoleerdheid van de Zilverbergers zou in de naam tot uitdrukking worden gebracht. Verder was een ghetto van oudsher een bundeling van talenten, juist door de samenhang in isolement.

Ik heb de redenering onthouden en zie er nu meer in dan wij allen toen: dit ging te ver. Op de een of andere manier werd vervolgens besloten tot *Centraal Station*, de bestemming die de buslijn die ons naar 'de stad' vervoerde, lijn 33, toen (en ook nu weer) aangaf. En al spoedig vond de Flamboyante Man dat het blad een literair tijdschrift zou worden, waarvan hij de redactie en de uitgave op zich nam. Geïmponeerd door de wetenschap dat hij bij de Toonderstudio's had gewerkt en de eerste Eric-de-Noormanverhalen had geschreven gingen wij allen aan de slag. (*Wordt vervolgd*.)

Sites: http://libcom.org/library/book-bloc's-genealogy, unicommon.org, kritischestudenten.nl (het Boek Blok is o.a. onderdeel van Blockupy, de blokkade van de Europese Centrale Bank), zorgwelzijn.nl

DROOMSCHAAR

In mijn overzichtsartikel over de Nederlandse anarchistische poëzie in *de AS* 185 (Dichters en anarchisme) ben ik voorbijgegaan aan het anarcho-surrealistisch tijdschrift *Droomschaar*. 'Het tijdschrift *Droomschaar* brengt een internationaal gezelschap kunstenaars bijeen die allen in meer of mindere mate interesse betonen in de rijke erfenis van het surrealisme', aldus Rik Lina. Samen met Jan Bervoets en Tony Pusey vormde hij de redactie van dit blad waarvan er in de periode 1990-1993 vijf nummers verschenen. In dit tijdschrift voor 'poëtische verbeelding' publiceerden behalve Bervoets, ook Jose Estevao en Laurens Vancrevel, die allen aan het bovengenoemd *AS*-nummer meewerkten.(AH)

GROEI EN PROTECTIONISME

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

Net als in menig ander land is in Frankrijk de roep om protectionisme groot. Wie pleiten er voor bescherming van de 'eigen' industrie? In de hoek van extreemrechts is dat het Front National van Marine Le Pen. Maar ook uit de hoek van ultralinks hoort men die geluiden. Gezamenlijk hanteren zij de leus 'Geproduceerd in Frankrijk'. En bedrijven spelen daarop in, vandaar dat ze het in advertenties niet vergeten te vermelden.
Gebruiken deze bedrijven dan geen materiaal en half-fabricaten betrokken uit het (verre) buitenland? Jawel. Zou het Franse bedrijven – in het kader van een eventueel protectionistisch overheidsbeleid – dan niet verboden moeten worden daarvan gebruik te maken? Want moeten dan die 'vreemde' half- en hele fabricaten ook niet zijn 'Geproduceerd in Frankrijk'? Kortom, protectionisme levert in deze wereld geen oplossing, maar is juist een deel van het probleem. Het is het kapitalisme waartegen we ons moeten beschermen door het achter ons te laten (streven naar *post*kapitalisme).
Dit is het type discussie dat over deze problematiek in het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (*LMl*) aan de orde is en in dit geval in het veertiendaagse bijblad ervan (de nummers 43 en 44).

Rode mutsen

Een deel van de protectionismediscussie komt terug in de strijd die gaande is in Bretagne. Daar vallen massaontslagen in de agrarische en bio-industrie door faillissementen bij kippenbedrijven, varkensfokkerijen, slachthuizen, enzovoort. De financiële en sociale onrust die dat geeft, concentreert zich op de invoering van de 'ecotaxe' (een bundel belastingmaatregelen, die de uitstoot van gassen moet compenseren die bijdragen aan het broeikaseffect).
Ze drukt ondermeer op vrachtwagens van boven de 3,5 ton die op nationale en departementale wegen rijden. Daarmee dringt de maatregel dat soort vervoermiddelen de *autoroute* op. Maar die kent Bretagne niet, waardoor de Bretonners zich extra gepakt voelen. Werkgevers en werknemers maken nu gezamenlijk front, waarbij zij als actievoerders rode mutsen dragen. De lezer begrijpt dat het 'rood' onmogelijk naar *socialisme* kan verwijzen. De rode muts verwijst naar de opdruk op een papieren plakzegel uit 1675, ingevoerd ten behoeve van de betaling van belasting op een aantal bestuurshandelingen door koning Lodewijk XIV, waar de Bretonners toen tegen in opstand kwamen.
Wat de problematiek aangaat, moet worden bedacht dat in de jaren zeventig, met veel (Europese) subsidiegelden, in Bretagne een grootschalige agrarische en bio-industrie is opgezet. Deze heeft nu te leiden onder de delocatie-activiteiten, immanent aan de mondiale neoliberale economie, waarvan de nu getroffen industrie in Bretagne zoveel profijt heeft gehad.
Neoliberaal denken levert op dat het rendabeler is de kippenindustrie naar Argentinië te verplaatsen en de varkensindustrie naar Roemenië. En het kan zo maar zijn dat het niet invoeren van de 'ecotaxe' een verlichting geeft voor Bretagne, die de dood betekent voor de productie van Afrikaanse kippen, omdat die producenten niet tegen de export van diepgevroren kip uit Bretagne kunnen concurreren… (hierover in *LMl*, de nummers 1720 en 1721 van oktober en november 2013).
Het nummer 1728 van *Le Monde libertaire* maakt dit nog op een andere manier duidelijk. Daar wordt erop gewezen dat die bio-in-

dustrie de destructie van het milieu meebrengt en sociale onrust en armoede veroorzaakt als verplaatsing naar een ander land plaatsvindt (delocatie). Allemaal *vernieling* dus. En dat met dank aan een halve eeuw 'moderniteit'. Het is het aanbidden van 'groei' die daaraan heeft bijgedragen, aan al die ellende, ja.

Groei of geen groei (Fransen spreken over 'décroissance') vormt een agendapunt van het debat over hetzelfde systeem als hierboven beschreven. Ook met 'groei' heb je weer zo'n probleemgebied waarover is op te merken: het is niet de oplossing maar juist het probleem. Want met groei hebben we een energieverslinder in huis gehaald. De triomf

ervan wordt uitgedrukt in beton en asfalt en met de gekweekte consument (denk aan de inzet van een gigantisch marketings-, publiciteits- en designbudget). De druk op kooplust bij de consument wordt verder opgewekt via geprogrammeerde veroudering van producten.
Jean-Pierre Tertrais legt het allemaal uit in *LMl* nummer 1728 (van 16-22 januari 2014). Het is een systeem dat drijft op destructie: als ergens de winst uit is gehaald, blijft er een woestijn over, in welke vorm dan ook. Afscheid van de groei dus, want die levert pure barbarij op. De Belgische wetenschapsfilosofe Isabelle Stengers houdt zich daar mee bezig in haar boek *Au temps des catastrophes, Résister à la barbarie qui vient* (In tijden van catastrofes, Verzet je tegen de barbarij die zich aankondigt) (Parijs, 2009, 2013).

Convivialiteit

In een vraaggesprek met de Franse wetenschapsfilosoof en historicus Jean-Baptiste Fressoz, gepubliceerd in het Franse driemaandelijkse tijdschrift *Vacarme* (nummer 65, herfst 2013), komt hetzelfde thema aan de orde. Het is gekoppeld aan twee recente boeken van hem. De kern is op welke wijze het industrieel kapitalisme verantwoordelijk is voor de destructie van het leefmilieu.
We moeten dus af van die alles verslindende groei. Het is tijd voor paradigmaverandering. En daarvoor heeft een groep mensen een term gekozen, die iets heel anders dan groei uitdrukt: *convivialiteit*. De term verwijst naar ons woord 'gezellig'. Maar hier wordt het ruimer genomen. Het gaat om zoeken naar wegen die maken dat het maatschappelijk samenleven verloopt zonder dat we elkaar afslachten. Het gaat dus om het introduceren van een 'vredige menselijke samenleving'. Dit is verwoord in het *Manifeste convivialiste, Déclaration d'interdépendance* (Convivialistisch Manifest, Verklaring van onderlinge afhankelijkheid) (Lormont, 2013).
De samenstellers van het manifest zijn Franse intellectuelen uit de wereld van de wetenschap, de andersglobaliseringsbeweging, de ecologie en sociale christenen. Zij zijn bekend met het gebruik van de term convivialiteit door Ivan Illich (1926-2002). De kern van de groep heeft elkaar ontmoet tijdens een congres over het denken van Illich in Tokio. Ik merk echter iets merkwaardigs aan de beargumentering van hun voorstel op. Expliciet wijzen zij af wat zij de vier grote ideologieën noemen: liberalisme, socialisme, communisme en anarchisme.
Het staat ieder vrij dit te doen. Geeft men daarbij de redenen van die afwijzing, dan moeten die wel juist en houtsnijdend zijn. Een van de argumenten die wordt gebruikt is, 'dat ze (de genoemde ideologieën) te stil zijn wat de morele en ecologische kwestie betreft'. Hoe dit al dan niet ook moge gelden voor de andere ideologieën, in ieder geval *niet* voor het anarchisme.
In hun argumentatie voor de keuze van convivialiteit zitten namelijk redelijk wat elementen, die zo aan het anarchisme ontleend kunnen zijn (niet vreemd met Illich op de achtergrond). Het kan nu zijn dat men liever niet de term anarchisme wilde gebruiken. Het kan ook zijn dat men helemaal niet zo anarchistisch denkt. Daarbij kan ik mij overigens wel wat voorstellen, gelet op de samenstelling van de groep mensen. In zo'n geval hebben we van doen met een optisch 'ferme' tekst, die uiteindelijk vlees noch vis verkoopt.
Men beroept zich wel op Illich, maar het revolutionerende in zijn oeuvre laat men schieten. Hier zitten we dan midden in wat de Franse anarchist en geograaf Philippe Pelletier in *LMl* nummer 1727 (9-15 januari 2014) noemt: *het syndroom van de litanie*. Men huilt over de staat van onze planeet, zoals de manifestsamenstellers ook doen, maar weigert de anarchistische voorstellen tot verbetering te accepteren.

Anarchisme

Hiermee beweer ik niet dat het anarchisme voor alles een pasklare oplossing heeft. Integendeel. Alles is telkens in onderzoek. Dat wat klassieke anarchisten in hun tijd heb-

ben betoogd, kan verouderd zijn – wat in hun tijd passend was, hoeft dat niet meer in onze tijd te zijn. Daarom ook heeft onderzoek plaats naar hoe zij naar verschijnselen in hun tijd keken. Kunnen wij iets van hun methode leren? Een dergelijke invalshoek koos de Franse kenner van Proudhon en Bakoenin René Berthier met betrekking tot de kritiek op *eigendom* bij Proudhon. Hij deed dat onder de titel *La propriété* (Parijs, 2013) (deel II van zijn *Études proudhonniennes)*.
Het anarchisme kenmerkt zich ook sterk door een krachtig néén in principieel verwerpelijke zaken. Een vertolker daarvan is de Franse auteur en maatschappijfilosoof Albert Camus. Het afgelopen jaar is hij herdacht (zijn honderdste geboortejaar). Velen willen hem vooral als auteur inlijven en zijn libertaire ideeën wegstoppen. Lou Marin deed juist zijn best om in een omvangrijke bundel met teksten van en over Camus zijn libertaire inslag tot uitdrukking te brengen: *Écrits libertaires (1948-1960)* (Montpellier, 2013). Lou Marin interpreteert het camusiaanse *neen* als een aansporing om zich te engageren met de vrijheid en de revolte tegen statelijk en hiërarchische systemen.

Dat neen zeggen doet ook de Franse activist André Bernard, dienstweigeraar eind jaren vijftig en pamflettist met name rond het thema ‘non-violence’ (niet-gewelddadigheid). Ik sprak al een vorige keer over hem. Ter aanvulling daarvan nog het volgende. Van hem verscheen enkele jaren geleden het autobiografische boek *Être anarchiste oblige!* (Anarchist zijn verplicht) (Lyon, 2010). Twee jaar later zag van hem een bundel het licht getiteld *Chroniques de la déobéissance* (Kronieken over ongehoorzaamheid) (Lyon, 2012).
Het feminisme kent verschillende ‘golven’. Ik heb geen idee wie men mag beschouwen als degene die dat al in beweging heeft gebracht. Maar ik zou, gelet op wat ik over haar las, het houden op Olympe de Gouges (1748-1793). Olympe heeft het aangedurfd om in 1791 de *Verklaring van de rechten van de vrouw en de burgeres* te schrijven. Je zou kunnen zeggen, dat zij daarmee tot stichtster van het feminisme is uit te roepen.
Maar zo is het niet gegaan. Ze is zelfs door feministes verbannen en in hun grote vergeetboek opgenomen. Waarom eigenlijk? Omdat ze ook een theaterstuk heeft geschreven, in 1785, waarin zij de negerslavernij aan de kaak stelde of omdat zij ook brochures schreef tegen kolonialisme en racisme? Toch niet omdat zij het instituut huwelijk verwierp in de plaats waarvan zij het samenlevingscontract voorstelde? Die vrouw was gewoon haar tijd eeuwen vooruit!
Zij heeft het opgenomen tegen Robespierre en daarvoor moest ze op 2 november 1793 voor de Revolutionaire raad van Parijs verschijnen. De aanklager riep haar ter verantwoording voor het delict ‘aanslag op de soevereiniteit van het volk’ (door Robespierre kennelijk belichaamd). Daarop stond de doodstraf, waartoe ze werd veroordeeld. De dag erop, tegen vijf uur in de middag, beklom ze het schavot van de guillotine in Parijs! (gegevens ontleend aan het artikel over haar in het Franse weekblad *Marianne* van 17-23 augustus 2013).

Arthur Lehning

Het bijzondere nummer van *LMl* (nummer 52, november–december 2013) kent als thema *Libre comme l’art* (Vrij als kunst). Het idee voor het thema was de verhouding tussen anarchie en kunst toe te lichten. In dat geval werd mij gevraagd of ik een bijdrage wilde leveren over Arthur Lehning en het door hem opgerichte internationale tijdschrift *i 10*. Die bijdrage verscheen in het genoemde nummer onder de titel ‘Arthur Lehning (1899-2000): L’Anarchisme, La Politique et la Culture, La revue internationale i 10’. Wie het mij via het weblog *Libertaire orde* vraagt, stuur ik het artikel in pdf-vorm toe; kijk op: http://libertaireorde.wordpress.com .

ANARCHISTISCHE NAAMGENOOT

Een verleiding waar praktisch niemand aan kan weerstaan is het intikken van de eigen naam op de zoekmachine van Google. In de meeste gevallen is dat een narcistische bezigheid om het eigen ego te strelen. Soms reiken de gevolgen van dit zogenaamde egosurfing veel verder. Toen de Spaanse schrijver Pablo Martín Sánchez zijn naam intikte op Google ontdekte hij bij toeval een anarchistische naamgenoot die in 1924 ter dood was veroordeeld wegens een gewapende poging om de Spaanse dictator Primo de Rivera omver te werpen.

Primo de Rivera had op 23 september 1923, met de actieve hulp van de Spaanse koning Alfonso XIII, een militaire staatsgreep gepleegd. Vele anarchisten, maar ook socialisten, filosofen en republikeinen vluchtten daarop naar Frankrijk. Daarbij onder meer de anarchistische voormannen Durruti, Ascaso en de filosoof Miguel de Unamuno. Verschillenden onder hen meenden dat een jaar later het moment was aangebroken waarop de Spanjaarden in opstand zouden komen tegen de dictator als zij de lont in het kruitvat zouden ontsteken. De bedoeling was om in kleine groepen het land binnen te dringen. Ze waren echter slecht voorbereid en hadden onvoldoende informatie over de situatie aan de grens. Een groep stootte al snel na de inval op de Guardia Civil. Bij het vuurgevecht dat daarop volgde vielen twee doden aan de zijde van de Guardia Civil en betreurden de anarchisten één dode. Toen de anarchisten de volgende dag naar Frankrijk probeerden terug te trekken viel er nog een dode, verschillende gewonden en werden tientallen gevangenen genomen. De arrestanten werden door een rechtbank in Pamplona veroordeeld. De chef van de Guardia Civil en de koning waren echter niet tevreden met het vonnis omdat niemand ter dood was veroordeeld. Ze slaagden erin om de veroordeelden alsnog door een militaire rechtbank te laten berechten, die wel 3 doodvonnissen uitsprak. Protesten van de autoriteiten in Pamplona en zelfs bisschop Mateo Múgica, haalden niets uit. Een van de ter dood veroordeelden was Pablo Martín Sánchez. Hij zou met de twee andere anarchisten aan de beruchte wurgpaal, de garrote vil, aan zijn einde komen.
Toen de schrijver Pablo Martín Sánchez, na enig speurwerk, meer te weten kwam over zijn anarchistische naamgenoot, vond hij dat het niet veel zin had om zonder meer de gebeurtenissen van 1924 na te vertellen. Onder meer de Baskische schrijver Borajo, had dat al voor hem gedaan. Wat de schrijver wel voor ogen stond was een biografische reconstructie te maken van zijn anarchistische naamgenoot. Dat was echter geen evidente speurtocht. Met de hulp van een welwillende medewerkster van het bevolkingsregister kwam de auteur op het spoor van een stokoude dame: een nicht van de anarchist. Zij bleek van onschatbare waarde om de geschiedenis van haar anarchistische oom nieuw leven in te blazen. De schrijver getuigt dat zij op deze wijze praktisch de helft van zijn boek heeft geschreven. De stokoude dame in kwestie heeft het verhaal van haar oom echter nooit in gedrukte vorm gezien omdat ze daarvoor overleed.

De schrijver laat zijn naamgenoot herleven vanaf zijn geboorte in 1890 tot zijn dood in 1924. Zijn anarchistische voorganger was onder andere journalist, typograaf en koperslager. Zoals vele andere anarchisten vluchtte Pablo Martín Sánchez ook naar Frankrijk toen Primo de Rivera de macht greep. In Parijs werkte hij in de drukkerij La Fraternelle waar onder meer pamfletten werden gedrukt tegen de Spaanse dictator. In de Franse hoofdstad werden ook de plannen gesmeed om met een gewapende expeditie Spanje te bevrijden van zijn onderdrukker. Pablo Martín Sánchez had aanvankelijk bedenkingen had

bij deze plannen 'omdat het niet allemaal overtuigde revolutionairen waren'. Uiteindelijk liet hij zich toch overhalen om aan dit gewaagde avontuur deel te nemen.
In zijn boek poneert de auteur dat het de Spaanse overheid zelf was die de inval stimuleerde. De autoriteiten lieten tenminste de anarchisten aanvankelijk zonder veel weerstand het land binnendringen via de Spaanse Pyreneeën in de buurt van Vera de Bidasoa. Het was volgens de schrijver een bewuste strategie om zodoende de harde repressie te kunnen verantwoorden van het dictatoriale Spaanse regime tegen dit soort bedreigingen.
Het boek van Pablo Martín Sánchez verhaalt niet alleen de (biografische) geschiedenis van zijn anarchistische naamgenoot, maar beschrijft ook op een fraaie en indringende wijze de sfeer van de Spaanse vluchtelingen in de vroege jaren 1920 in Parijs. De auteur vermengt daarbij op speelse wijze de realiteit met de fictie. Zo bestond de drukkerij La Fraternelle waar zijn anarchistische naamgenoot werkte ook in de werkelijkheid. Hetzelfde geldt voor het café La Rotonde waar de revolutionairen elkaar onmoetten. Het café was de vroegere pleisterplaats geweest van Lenin en Miguel de Unamuno had er zijn stamtafel.
Tegelijk verhaalt de schrijver de grote gebeurtenissen van het tijdvak waarin zijn naamgenoot leefde zoals bijvoorbeeld de slag bij Verdun toen de anarchist oorlogscorrespondent was. Met veel gevoel voor de plooien van de geschiedenis tussen de 'grote' gebeurtenissen schetst hij ook een overzicht van de tragische week in Barcelona van 1909. De auteur laat in zijn boek Pablo Martín Sánchez aanwezig zijn in het kasteel van Montjuic op het moment dat de anarchistische pedagoog Franciso Ferrer y Guardia voor het vuurpeleton staat. Anderzijds verweeft de auteur ook een liefdesgeschiedenis in zijn boek tussen de jonge anarchist en de mooie Angela, die leest als een feuilleton. Haar vader verzet zich tegen de verhouding en Angela verdwijnt waarop de verliefde anarchist haar overal zoekt…
Het verhaal is in twee tijden geschreven: het verleden en het heden die aan het einde samenkomen. De roman wekt sympathie op voor het anarchisme aan het begin van de 20e eeuw. De schrijver beaamt dat hij een zekere genegenheid voelt voor het anarchisme, maar dat hij wel enige afstand wil bewaren en verwerpt zeker de wereldbeschouwing die alles indeelt in goeden en slechten. Hij wijst op de lange anarchistische traditie die in Spanje bestaat en die vandaag onder meer de antiglobalistische beweging inspireert. Als je over zelfbestuur spreekt komt volgens de schrijver overeen met de ideeën die Proudhon indertijd poneerde.

El anarquista que se llamaba como yo is een mooie symbiose van de werkelijkheid en de fictie. Vanaf de eerste openingszin tot de laatste pagina lopen geschiedenis en verbeelding door elkaar alsof ze met elkaar versmelten. Pablo Martín Sánchez illustreert dat op het einde van zijn boek nogmaals op indringende wijze. Hoewel zijn anarchistische naamgenoot ter dood was veroordeeld laat de auteur de deur op een kier of Pablo Martín Sánchez op 6 december 1924 aan zijn einde kwam. Volgens sommige bronnen slaagde de anarchist er in, toen hij met de twee andere ter dood veroordeelden naar de wurgpaal werd geleid, om te ontsnappen. Toen hij opnieuw opgepakt dreigde te worden zou hij over een muur zijn gesprongen en onderaan een trap dood zijn neergevallen.
De schrijver daarentegen, laat zijn naamgenoot voortleven en de strijd in de clandestiniteit voorzetten. Het was Pio Baroja die in zijn boek over de gebeurtenissen in Vera de Bidasoa opmerkte dat er geruchten de ronde deden dat in het graf van Pablo Martín Sánchez iemand anders lag. Andere bronnen spreken over een anarchist met dezelfde naam die in de jaren 1930 als timmerman in Frankrijk werkte. De schrijver geeft graag glans aan deze hypothese, maar hij wil er zijn hand niet voor in het vuur steken. De auteur gaat op een speelse wijze om met de fictie en de werkelijkheid. Zo kun je je als lezer zelfs afvragen of het wel waar is dat de auteur een groot deel van zijn verhaal te danken heeft aan een nicht van de zijn anarchistische naamgenoot?
El anarquista que se llamaba como yo geeft de lezer voldoende stof om te twijfelen: gaat het hier om een historische roman of is het fictie. Aan de lezer om zelf te oordelen. (WV)
Pablo Martín Sánchez, El anarquista que se llamaba como yo. Barcelona 2012, Acantilado; 624 pag.; 29,- euro (Fort van Sjakoo, Amsterdam).

OORLOGSPANORAMA

De Eerste Wereldoorlog kostte het leven aan vele miljoenen mensen en nog eens vele miljoenen meer raakten gewond. In Groot-Brittannië spreekt men nog steeds van *The Great War*, in Frankrijk van *La Grande Guerre,* dit jaar is het honderd jaar geleden dat de oorlog uitbrak. De komende jaren zal dit een enorme berg boeken opleveren. Een opmerkelijke uitgave inmiddels is het onlangs verschenen *The Great War, July 1, 1916. The First day of the Battle of the Somme* van *graphic novel* tekenaar Joe Sacco, over de voor het Engelse leger desastreuze Slag aan de Somme op 1 juli 1916.
Na de snelle Duitse opmars in de nazomer van 1914, kwamen de Britse en Franse legers tegenover de Duitse legers in Noord-Frankrijk tot stilstand op een vierhonderd kilometer lang front. Dat strekte zich uit van de Belgische kust tot aan de Zwitserse grens. Gedurende de oorlog kwam in die posities nauwelijks verandering. Om een poging te doen deze vastgeroeste situatie te breken, organiseerden de Fransen en Engelsen in 1916 twee grote offensieven, de Fransen bij Verdun, de Engelsen bij de rivier de Somme, zo'n honderd kilometer ten noorden van Parijs.
Een week lang, voorafgaande aan de geplande Britse opmars, vuurden de Britten een continu artilleriebombardement af op de Duitse linies. De Duitsers leidden daaruit af dat een aanval op komst was. Toen op 1 juli 1916, om half acht 's ochtends, de Engelse officieren op hun fluitjes bliezen, hesen honderdveertigduizend geallieerde soldaten – met volledige bepakking van zo'n dertig kilo – zich uit hun loopgraven en begaven zich, in wat leek op een zomers wandeltempo, in de richting van de Duitse linies.
Helaas voor de Engelsen had het bombardement nauwelijks effect gehad: de prikkeldraadversperringen bleken veelal nog ongeschonden in niemandsland te staan en ook de beoogde vernietiging van de Duitse mitrailleurnesten had door het bombardement amper resultaat opgeleverd. Engelse soldaten was verteld dat zij in de Duitse loopgraven vrijwel geen levende ziel meer zouden aantreffen. Het tegendeel bleek waar. Duitse soldaten verbaasden zich over het rustige tempo waarin de Engelsen op hun af kwamen. Voor de Duitse mitrailleurs was het prijsschieten.
De Slag aan de Somme duurde tot 18 november 1916. Het was voor de Britten de meest vernietigende slag in hun geschiedenis. In het eerste uur van de slag vielen al dertigduizend slachtoffers: doden en gewonden. Op die eerste dag vielen aan Britse zijde zestigduizend slachtoffers, waaronder twintigduizend doden.
Over die eerste juli 1916 schreef de Engelse historicus Martin Middlebrook het uiterst gedetailleerde *The First Day on the Somme* (1971), een boek waarin die dag van minuut tot minuut is vastgelegd. Middlebrook beschrijft niet alleen de enorme tragedies op het slagveld, maar legt tegelijkertijd de zere vinger op de Britse voorbereiding en uitvoering van het offensief, waarbij hij kritisch commentaar op de rol van opperbevelhebber generaal Douglas Haig niet schuwt.
Tekenaar Joe Sacco (1960) is bekend geworden als auteur en tekenaar van journalistieke en persoonlijke *graphic novels* als *Moslimenclave Gorazde* en *Gaza,* waarin hij zijn eigen belevenissen in oorlogsgebieden in beeld brengt. Sacco is daarin observator en deelnemer tegelijk en keert zich duidelijk tegen oorlog en geweld. Sacco raakte geïnspireerd door het boek van Middlebrook en door het boek *Somme* (1983) van BBC-journaliste Lyn MacDonald. Hij bedacht dat het onderwerp zich

goed zou kunnen lenen voor een stripverhaal. Maar dat kwam er niet. Zijn bezoek aan het beroemde tapijt van Bayeux bracht hem op andere gedachten. Op dit zeventig meter lange en vijftig centimenter brede borduurwerk wordt de slag bij Hastings in 1066, na de inval van Willem de Veroveraar in Engeland, in chronologische volgorde verbeeld. Sacco besloot iets soortgelijks te doen met de Slag aan de Somme.

Het resultaat, *The Great War, July 1, 1916: The First day of the Battle of the Somme*, is een in vierentwintig gedeeltes achter elkaar gevouwen en uitklapbare panoramatekening, lengte ruim zesenhalve meter, op oblongformaat. In die meters geeft Sacco een uiterst gedetailleerd en waarheidsgetrouw getekend beeld (zonder tekst) van het front en het verloop van de slag. De kijker kan chronologisch de slag volgen en krijgt tegelijkertijd een letterlijk brede indruk van de verrichtingen achter en aan het front.

Aan de linkerkant begint zijn panoramatekening met opperbevelhebber Haig die te paard zijn ochtendritje maakt in de buurt van zijn rustige hoofdkwartier Château de Beaurepaire, zo'n tien kilometer achter het front. Van links naar rechts volgt de kijker dan de troepenbewegingen en minutieaanvoer, tot aan het verzamelen van de troepen en de donkere werkelijkheid van de loopgravenoorlog en de daaropvolgende slachting. Gewonden en doden blijven achter in het prikkeldraad en in kraters op het slagveld. Ondertussen voert de Britse luchtmacht verkenningsvluchten uit en ontploffen tussen de oprukkende soldaten duizenden granaten. Het slagveld wordt een onoverzichtelijke chaos. Achter het front worden ontelbare gewonden de veldhospitalen binnengebracht. De laatste plaat is logischerwijze onvermijdelijk: gesneuvelde soldaten worden begraven op geïmproviseerde begraafplaatsen in het achterland.

Die begraafplaatsen achter het front worden vandaag de dag nog door duizenden bezocht, veelal in georganiseerd verband vanuit Engeland met speciale *Great War Tours.* Vaak ook bieden deze tochten familieleden van omgekomen soldaten de gelegenheid het graf van hun gesneuvelde grootvader, neef of oom te bezoeken. Tientallen, zo niet honderden slagveldgidsen zijn er in de loop der jaren uitgegeven. Het meest bekend zijn de *battlefield guides* van Major en Mrs. Holt. De beste Nederlandstalige gids voor de slagvelden is *Velden van weleer* van Chrisje en Kees Brants (1993, sindsdien verschenen diverse bijgewerkte edities).

Sacco's tekenstijl lijkt sinds zijn boek *Moslimenclave Gorazde* (2011) verbeterd. In dat, overigens ijzersterke boek had hij nogal eens moeite met bijvoorbeeld gezichtsuitdrukkingen of het tekenen van houdingen van mensen. In zijn *The Great War* is daar geen sprake van. Sacco tekent ieder huis, paard, ieder stuk geschut, iedere soldaat, iedere loopgraaf of granaatinslag tot in detail. Van close-ups is geen sprake. Met zijn panorama geeft hij, voor zover in deze tijd te beoordelen, een realistisch beeld van de verschrikkingen in de Slag aan de Somme, de Eerste Wereldoorlog en oorlog in het algemeen.

De door Sacco bewonderde Franse striptekenaar Jacques Tardi bracht meerdere malen de Eerste Wereldoorlog in beeld, maar diens stijl ligt wat rauwer op de maag: snoeihard, zonder scrupules tekent hij alle bloederige details, zoals in zijn klassiekers over de Eerste Wereldoorlog: *Loopgravenoorlog* (1992) en *De grote slachting* (2010), zie *de AS* 171.

De panoramatekening van Sacco doet denken aan de wijdse panoramafoto's die het Britse leger in het begin van de oorlog liet maken van de potentiële slagvelden. Een aantal jaren geleden werden ze in een archief gevonden en gepubliceerd in *De slagvelden van Wereldoorlog I* van Peter Barton (2005). Het verschil is dat in het boek van Barton de velden nog leeg zijn, bij Sacco heerst er een heksenketel en zijn de doden en gewonden niet te tellen.

Sacco's *The Great War* bevat een bijgevoegd boekje waarin een gedeelte is opgenomen uit *To End All Wars: A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918* (2011) van Adam Hochschild, een historisch baanbrekend boek, omdat daarin vooral het in de geschiedenis ondergesneeuwde verzet tegen de oorlog aan de orde komt. Daarnaast geeft Sacco in een verkleinde versie van zijn panorama een genummerde toelichting op onderdelen in zijn tekening. Het boek van Sacco is niet alleen de ultieme illustratie bij ieder boek over de Slag aan de Somme, maar geeft bij ieder boek over de Eerste Wereldoorlog een beeld van dagelijkse frontactiviteiten. (MS)

Joe Sacco, The Great War, July 1, 1916. The First day of the Battle of the Somme; ca. 23,- euro, in slipcase, met bijlage.

SIMON CARMIGGELT OVER ALEXANDER COHEN

Carmiggelt over Cohen is een curieus boekje, samengesteld door *AS*-redacteur Martin Smit en uitgegeven door de libertaire Kelderuitgeverij. Het zorgvuldig vorm gegeven boekje bevat zes columns (zogenoemde 'Kronkels') die Simon Carmiggelt in 1954, 1955, 1959, 1965, 1970 en 1979 in het dagblad *Het Parool* publiceerde en nooit herdrukt werden. Hij uit daarin zijn bewondering voor de briljante stilist Alexander Cohen (1864 - 1961), zie *de AS* 175 (2011), oorspronkelijk individueel-anarchist die het grootste deel van zijn leven werkzaam was als journalist in Frankrijk. Tijdens het interbellum schoof Cohen in politiek opzicht op naar ultrarechts en werd sympathisant van de Action Francaise, een monarchistische organisatie die in de Tweede Wereldoorlog collaboreerde.

In de laatste Kronkel schrijft Carmiggelt over een brief die hij ontving van Sal de Jong (1908 - 1993), in de jaren dertig actief in de anarchistische beweging in het noorden. De Jong, van joodse afkomst, dook in de oorlog onder bij de anarchist Jelle Beenen, huisschilder in Langezwaag (Friesland), en ontpopte zich na de bevrijding tot een fervent aanhanger van de staat Israël ('Van anarchist tot zionist'). De Jong uitte zich zeer negatief over (de oude) Cohen; hij was hem gaan opzoeken in Frankrijk, waar hij hem als een onmogelijke, fascistoïde man had leren kennen.

Carmiggelt was kennelijk zo onder de indruk van die kritiek dat hij weliswaar niet terugkwam op zijn bewondering voor Cohen, maar die in ieder geval relativeerde. Al met al een zeer lezenswaardig boekje voor Carmiggelt-adepten, anarchisten… en misschien zelfs voor zionisten! (HR)

Martin Smit (red.), Carmiggelt over Cohen. Met een biografische schets van Alexander Cohen door Ronald Spoor; Kelderuitgeverij, Utrecht 2013; 68 pag.; 9,50 euro (www.kelderuiteverij.nl)

DOMELA-LEZINGEN

In *de AS* 173/174 besprak Martin Smit de tiende Ferdinand Domela Nieuwenhuis-lezing, in 2009 gehouden door Lieske Tibbe over kunst en anarchisme omstreeks 1900. Op deze plaats aandacht voor twee eveneens in brochurevorm verschenen andere FDN-lezingen. De negende lezing, in 2008, werd gehouden door Marli Huijer, oud-redacteur van dit tijdschrift en hoogleraar filosofie in Rotterdam, de elfde, in 2010, door Mineke Bosch, hoogleraar moderne geschiedenis in Groningen.

Huijer betoogt onder meer aan de hand van enkele uitspraken van Domela dat het vrije denken en de vrije meningsuiting vanzelfsprekend een heel groot goed zijn, maar dat de laatste aan spelregels gebonden (moet) zijn. Vrijuit spreken kan gevaarlijk zijn omdat het ook aan mensen die tot haat of geweld oproepen het recht geeft zich te uiten. Het vrijuit spreken zou daarom altijd gepaard moeten gaan met wederzijds respect. Huijer geeft als voorbeeld wat de burgemeester van Rotterdam Aboutaleb zei over de bouwers van een moskee op Rotterdam Zuid: ze zouden de wijsheid moeten hebben om niet al hun wensen – zoals minaretten die hoger zijn dan de lichtmasten van Feyenoord – op tafel te leggen.

Bosch presenteert de levensloop van Frederike van Uildriks (1854 - 1919), een uit een Groningse familie van drukkers afkomstige onderwijzeres. Ze ging samenwonen met de toenmaals bekende vrijdenker en socialist

Vitus Bruinsma, een medestander van Domela in de (Friese) Volkspartij. In Gorredijk (Opsterland) werd hij in de gemeenteraad gekozen, maar fysiek was Bruinsma niet goed bestand tegen de spanningen van het politieke werk. Spoedig verhuisde het paar daarom naar Lochem in de Achterhoek. Al eerder waren beiden geinteresseerd geraakt in de natuur en het buitenleven en sindsdien publiceerden ze regelmatig over die onderwerpen, onder meer in het door hen opgerichte tijdschrift *De levende natuur*. (HR)

Marli Huijer, De zachte kracht van de dialoog. Spelregels voor het vrije spreken; FDN-lezing 9; Amsterdam 2010; 22 pag.; 5,- euro (incl. porto).

Mineke Bosch, 'Slow history' en de canon van Nederland. Opmerkingen naar aanleiding van het dagboek van Frederike van Uildriks (1854-1919); FDN-lezing 11; Amsterdam 2012; 44 pag.; 5,- euro (incl. porto). Beide uitgaven zijn te verkrijgen door storting op bankrekening 631678 van het F. Domela Nieuwenhuisfonds, Amsterdam, met vermelding van de titel(s).

GEWAPEND VERZET IN MILAAN

'Kritische Klassieken' is een serie uitgaven die we moeten koesteren. Jaarlijks verschijnen er twee nieuwe herdrukken van boeken die al – soms vele – decennia geleden geprezen werden. De meerwaarde van deze serie van uitgeverij Schokland is behalve de gemoderniseerde vertaling vooral het informatieve nawoord in deze uitgaven.

Afgelopen jaar verscheen een heruitgave van de uit 1945 daterende roman *Mens of niet* van Elio Vittorini over het Milanese verzet tegen de nazi's en hun handlangers als de militie van de fascist Zwarte Hond. Hoofdpersoon in het verhaal, dat in de nadagen van de oorlog speelt, is N-2 die met zijn illegale groep tal van verzetsdaden pleegt. Zo opent de roman met een overval op het gerechtsgebouw, wat resulteert in een bloedbad onder de Duitse bezetter. Als represaille worden tientallen onschuldige burgers gefusilleerd. Ook deze morele dilemma's van het verzet komen in de roman aan de orde.

Vittorini (1908-1966) sloot zich op jonge leeftijd aan bij de fascistische beweging van Mussolini. Maar in 1936 sloegen de twijfels toe: hij sympathiseerde met de Spaanse Republiek die zich verzette tegen de opstand van de ultrakatholieke en reactionaire Franco. Vittorini ontdekte nu dat zijn tot dan als antiburgerlijk gekoesterd fascisme niet (meer) strookt met de realiteit. Vervolgens werd hij uit de partij gezet en sloot hij zich aan bij het communistische verzet. Na de oorlog was Vittorini korte tijd hoofdredacteur van de krant *L'Unita*. In 1948 stapte hij uit de communistische partij. (HR)

Elio Vittorini, Mens of niet; met een nawoord van Anthonie Kee; serie Kritische Klassieken no.5; Schokland, De Bilt 2013; 196 pag.; geb.; 23,90 euro (www.uitgeverijschokland.nl).

MEMOIRES VAN EEN REVOLUTIONAIR

In 1899 bracht Peter Kropotkin de herinneringen aan zijn leven tussen 1862 en 1886 uit. Al in 1902 verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel *Gedenkschriften van een revolutionair*. In 1978 verscheen een tweede druk van dit boek bij uitgeverij Het Wereldvenster. Aan het eind van 2013 beleefde deze eerdere Nederlandse vertaling een vernieuwde, derde druk in een met veel zorg en aandacht uitgegeven hardcover versie. Deze recente uitgave is verschenen in de serie 'Kritische Klassieken' van Uitgeverij Schokland, in samenwerking met Kelderuitgeverij, en de redactie werd verzorgd door Nils Buis, Baukje Joustra en Jaap van der Laan.

Het autobiografische verslag van het leven van Kropotkin bestaat uit zes delen: de kinderjaren, zijn tijd bij het Pagekorps van de Tsaar, zijn geografische reizen in Siberië, het verblijf in Sint-Petersburg en zijn eerste reis naar West-Europa, de periode van hechtenis in de Peter en Paul-vesting met inbegrip van zijn zeer spannende ontsnapping, en zijn latere verblijf in Europa tussen 1872 en 1886.

Het is opmerkelijk dat dit boek op geen enkele manier verouderd aandoet. De vertaling uit 1978 van Anita C. Ven heeft ritme, is vloeiend en glashelder. De bovengenoemde drie redacteuren hebben hun werk uitstekend gedaan, waardoor het boek zowel qua taalgebruik en verzorgdheid weer volledig up-todate is. Kropotkins levensgeschiedenis is en blijft ook in onze moderne tijd fascineren.

Hij werd in 1842 geboren en was afkomstig uit een vermogende, aristocratische familie. Als jonge man werd hij vervolgens page aan het hof van de tsaar, en na zijn studie een in brede kringen gerespecteerd geografisch onderzoeker. Vanaf 1872 ontwikkelde Kropotkin zich tot een van de belangrijkste anarchistische revolutionairen van de negentiende eeuw, en ontwikkelde hij op systematische wijze zijn bredere anarchistische politieke filosofie.

Bij herlezing van zijn levensgeschiedenis valt op hoezeer Kropotkin zich het lot van de misdeelden en achtergestelden persoonlijk aantrekt. Al op jonge leeftijd ontdekte hij ernstige bezwaren tegen hiërarchische machtsuitoefening, en observeerde hij dat gemeenschapsgevoel en wederkerige samenwerking (*Mutual Aid*) tussen mensen de voorkeur verdienen. Hij toonde aandacht voor heel gewone mensen en hun sociale problemen en was uiterst strijdvaardig, maar bezat een duidelijke voorkeur voor vreedzame en zachtzinnige methoden van verandering. Met name het deel over zijn verblijf in Siberië, zijn gevangenneming, het verblijf in de vesting van Sint-Petersburg, zijn geniale ontsnapping lezen nog altijd als een spannende roman. De moeilijke en gevaarlijke tijden die hij later als revolutionair in onder andere Zwitserland, Frankrijk en Engeland doorbracht, geven aan dat Kropotkin een man was met grote wilskracht, moed en ook veerkracht.

Zijn memoires tonen ook aan dat hij een begenadigd schrijver was die er bewust voor had gekozen om op een begrijpelijke, toegankelijke wijze te schrijven over essentiële onderwerpen zoals sociale onrechtvaardigheid en onderdrukking door de kapitalistische staat. Tevens beschrijft hij het libertaire alternatief van op vrijwillige wijze samenwerkende gemeenschappen en coöperaties, die onderling een federatief verband zouden gaan vormen en de functies van de centrale staat konden vervangen.

Wanneer men terdege kennis wil nemen van de historische en maatschappelijke context waarin Kropotkin zich ontwikkelde, en wil doordringen tot de diepere achtergronden van zijn denken en doen, dan blijft het aandachtig lezen van zijn levensverhaal een noodzakelijke voorwaarde. Bovendien wordt de lezer ondersteund door een lange, lezenswaardige inleiding door de Engelse anarchist en journalist Nicolas Walter en een verrassend actueel commentaar door de duurzame bankier Peter Blom, directievoorzitter van de Triodosbank. Zowel Walter als Blom zijn sterk beïnvloed door Kropotkins denkbeelden en laten zien hoe het moderne kapitalisme leidt tot tal van negatieve consequenties, zoals extreme sociale ongelijkheid, overconsumptie, verspilling van hulpbronnen, en ook klimaatverandering. Blom legt het verband met de huidige tegenbeweging: 'Die "tegenbeweging" heeft de kenmerken van een anarchistisch-libertaire samenleving en lijkt op wat Kropotkin destijds aantrof bij de horlogemakers in de Jura: autonoom, de zaken met elkaar regelend, zonder bazen en bovenbazen' (p. 421). Blom observeert scherp dat Kropotkin een voorloper is van wat tegenwoordig de 'netwerksamenleving' wordt genoemd, zoals in het werk van de bekende Amerikaanse futuroloog Jeremy Rifkin. Het is zonder twijfel hoopgevend dat ook bankiers en de leden van de hedendaagse tegenbeweging door de ideeën van Kropotkin worden geraakt: zijn biografie blijft een *must read*. (MdG)

Peter Kropotkin, Memoires van een Revolutionair; serie Kritische Klassieken van Uitgeverij Schokland te De Bilt in samenwerking met Kelderuitgeverij te Utrecht; met een nawoord van Peter Blom; 2013; redactie Nils Buis, Baukje Joustra en Jaap van der Laan; ISBN: 978 90 816628 4 0; 445 pagina's; 26,90 euro.

BESTE LEZERS,

In afwijking van een eerder bericht brengen we in deze 42ste jaargang van *de AS* toch een dubbelnummer uit. Het is dit themanummer over de Grote Oorlog 1914-1918, waarin vanzelfsprekend aandacht wordt besteed aan wat anarchisten (en andere antimilitaristen) in die jaren bezig hield, zowel in Nederland als daarbuiten.
Het daaropvolgende nummer van *de AS*, dat medio van dit jaar zal verschijnen, is geheel gewijd aan de Franse anarchist Elisée Reclus (1830-1905). In Frankrijk is Reclus, die een belangrijk theoreticus was van het anarchisme, ruim een eeuw na zijn dood verre van vergeten. Maar in Nederland is hij altijd onbekend gebleven en zijn zijn geschriften op een enkele uitzondering na nooit in vertaling verschenen.
Het eind van dit jaar te verschijnen laatste themanummer heeft de daden en het denken van de kleurrijke Nederlandse anarchist Piet Kooijman (1891-1975) tot onderwerp. Naast artikelen over zijn leven en zijn ideeën ('Neem en eet') bevat dit nummer ook enkele - polemische – geschriften van deze eigenzinnige revolutionair.

Oplettende lezers zullen inmiddels geconstateerd hebben dat er in 2014 geen *Anarchistisch Jaarboek* verschijnt, en ze hebben gelijk. De redactie van *de AS* is tot de conclusie gekomen dat het vorig jaar verschenen 20ste jaarboek het laatste moet zijn. Om kosten te besparen moest al kort na de introductie het jaarboek gecombineerd worden met een themanummer van *de AS*. De gehoopte tijdelijkheid van die combinatie bleek een illusie, zodat nu besloten is om definitief te stoppen met de uitgave van het jaarboek. Op de manier waarop we het (noodgedwongen) uitgaven kon het jaarboek zich helaas onmogelijk ontwikkelen tot wat ons voor ogen stond. Niettemin zullen we incidenteel actuele of opmerkelijke artikelen blijven publiceren, maar dan afwijkend van het thema dat in een aflevering aan de orde is.

Het afgelopen jaar ontvingen we – inclusief de opbrengst van de collecte tijdens de feestelijke *AS*-middag in februari 2013: 240,- euro – een bedrag van 1840,- euro aan donaties. Vanzelfsprekend danken we alle gevers. Vooral vanwege de sterk gestegen verzendkosten hebben we ook dit jaar weer extra geldelijke steun nodig. Daarom roepen we alle lezers op om alsnog – of opnieuw – een bedrag over te maken aan het Steunfonds van *de AS* in Den Bosch (IBAN: NL57 INGB 0004 4603 15). Zeker omdat onze websites geld kosten en het downloaden van de eerder verschenen afleveringen van het tijdschrift gratis is, rekenen we op jullie steun. Helaas is nog een aantal lezers in gebreke gebleven om het abonnement 2014 (19,50 euro, buiten Nederland 27,50 euro) te betalen. We vragen die lezers om met spoed dit bedrag, plus zo mogelijk een donatie, van de eigen bankrekening over te maken op het rekeningnummer van *de AS*.

We zijn verheugd dat inmiddels alle verschenen afleveringen van *de AS* digitaal beschikbaar zijn voor iedere belangstellende (www.tijdschrift-de-as.nl). Van de papieren afleveringen zijn nog exemplaren leverbaar, maar vooral in de eerste tien jaargangen ontbreken er nogal wat. Eerder verschenen losse nummers van *de AS* kosten nu 2,50 euro, een dubbelnummer 3,50 euro; voor de verzendkosten rekenen we 2,- euro, voor een adres buiten Nederland 4,- euro. Een overzicht van alle nog verkrijgbare nummers is te vinden op www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer. Eveneens zijn nog enkele exemplaren van het afzonderlijk verschenen Eerste *Jaarboek Anarchisme* (1994) en van de Bibliografie *de AS* 1972 – 1998 leverbaar.

Redactie en administratie *de AS*